

Zingeingsbronnen in Nederland

een interdisciplinaire studie

Auteurs: Roy de Klerck (3713318) *Algemene Sociale Wetenschappen*
Niki Haak (3841545) *Religiewetenschap*
Simon de Jong (3719499) *Wijsbegeerte*

Begeleiders: dr. Eric Ottenheijm *Filosofie & Religiewetenschap*
dr. Iris van der Tuin *Liberal Arts & Sciences*
dr. Lucien van Liere *Filosofie & Religiewetenschap*

There is the pluralization of the world in which we live through the division between public and private spheres, and also the plurality of institutions within the public sphere. Each of them forms a world in itself, so that individuals have to move to and from between different worlds. The integration of this plurality of aspects of the world, which used to be achieved by religion, no longer takes place in the public world of secular culture but has to be achieved by the individual.

Wolfhart Pannenberg - *Christianity in a Secularized World*

Inhoudsopgave

<u>1 - Inleiding</u>	4
<u>2 - Disciplinair onderzoek</u>	6
2.1 – Algemene sociale wetenschappen	7
2.2 - Religiewetenschappen	17
2.3 - Wijsbegeerte	25
<u>3 - Integratie</u>	32
3.1 - Conflicten & <i>Mapping</i>	32
3.2 - <i>Common Ground</i>	34
3.2.1 - Bronnen van Zingeving	35
3.2.2 - Secularisering	37
3.2.3 - Individualisering	39
3.2.4 - Rationalisering en irrationaliteit	41
3.3 - <i>More Comprehensive Understanding</i>	43
<u>4 - Evaluatie</u>	47
<u>5 - Bibliografie</u>	52
<u>6 - Bijlagen</u>	54

1. Inleiding

Nederland is Nederland niet meer. De samenleving van onze betovergrootouders is totaal verschillend met de hedendaagse samenleving. Niet alleen de fysieke indeling van het landschap heeft een ongekende transformatie doorgemaakt, ook het levensbeschouwelijke landschap heeft een metamorfose ondergaan. De betoverde wereld van weleer die vol zat met spirituele krachten en waarin men zich intensief verhiel tot een transcendente realiteit heeft plaatsgemaakt voor een realiteit die uitsluitend volgens natuurwetten lijkt te functioneren.

Het gebied dat wij nu kennen als Nederland werd gekerstend in de vroege Middeleeuwen en heeft sindsdien een overwegend christelijk landschap gekend. De christelijke kerk heeft door de jaren heen verschillende rollen vervuld in de maatschappij en is bij uitstek een plaats en bron voor zingeving voor Nederlanders geweest. De laatste decennia heeft religie haar centrale plaats binnen de samenleving echter verloren en is ze vanuit het publieke domein naar de privésfeer verplaatst. Hoewel religiositeit uit de samenleving lijkt te verdwijnen, blijkt er nog steeds een grote meerderheid van Nederlanders te zijn die in hun levensbeschouwelijke opvattingen refereert naar het bovennatuurlijke. Met het verminderen van de invloed van de christelijke religie raakte een aloude bron van zingeving in het geding en kwamen er nieuwe invullingen voor in de plaats.

In deze thesis onderzoeken wij wat voor veranderingen van levensbeschouwelijke bronnen van zingeving er plaatsvinden in de hedendaagse Nederlandse samenleving en waar deze ontwikkelingen hun oorsprong in vinden. We hebben ons specifiek op levensbeschouwelijke bronnen van zingeving gericht: zingevingsbronnen die het resultaat zijn van een bepaalde levensbeschouwing. Een seculiere levensbeschouwing zou bijvoorbeeld kunnen bestaan uit het inzicht dat het hier en nu het enige is wat de mens gegeven is en daarom ten volle benut dient te worden. Een religieuze of spirituele levensbeschouwing daarentegen zou het bestaan van een hiernamaals kunnen benadrukken en zich vanuit die opvatting oriënteren op de plaats van de mens in de wereld. In het vervolg zullen we naar levensbeschouwelijke bronnen van zingeving verwijzen door te spreken over bronnen van zingeving of zingevingsbronnen.

In deze thesis wordt uitgegaan van een verhouding tussen mensen en zingevingsbronnen. Bronnen van zingeving bestaan alleen bij gratie van de mens zelf. Pas wanneer de mens iets als bron van zingeving kan beleven, wordt dit als zodanig gezien. De verhouding van mensen tot bronnen van zingeving is niet uni-, maar bi-directioneel. Tussen beide bestaat er interactie: mensen putten niet alleen uit bronnen van zingeving, maar creëren deze ook. Hierom is het belangrijk om nader onderzoek te doen naar de processen die achter zingeving schuil gaan en welke factoren hierop van invloed zijn. Vragen als ‘Wanneer geldt iets als bron van zingeving?’, ‘Wat moeten dergelijke bronnen te bieden hebben?’ en ‘Wat voor factoren zijn van invloed op zingevingsbronnen?’ moeten beantwoord worden, willen de veranderingen die plaats hebben gevonden binnen bronnen van zingeving begrepen worden.

De onderzoeksvraag van deze thesis bevat verschillende aspecten die niet binnen de grenzen van een enkele discipline behandeld kunnen worden. Zingevingsbronnen zijn een complex verschijnsel en bevatten verschillende dynamische elementen die op zowel individueel als collectief niveau onderzocht kunnen worden. We pogen om aan de verschillende elementen

en niveaus van zingevingbronnen recht te doen door onze hoofdvraag te behandelen vanuit de disciplines Algemene Sociale Wetenschappen (ASW), Religiewetenschappen (RW), en Wijsbegeerte (WBG).

ASW geeft via empirische, kwantitatieve onderzoeksmethoden inzicht in de dynamiek van het huidige levensbeschouwelijke landschap. Dit geeft een beeld van de veranderende houding en samenstelling van verschillende levensbeschouwelijke groepen in Nederland. De discipline onderzoekt de wijze waarop seculariteit, religiositeit en spiritualiteit zich als zingevingbronnen hebben ontwikkeld en het individu en de sociale groepen zich hiertoe verhouden.

RW bestudeert religie als fenomeen en onderzoekt in welke nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit Nederlanders zingeving vinden. Om inzicht te krijgen in hoe het proces van zingeving concreet tot uiting komt in nieuw-religieuze bewegingen analyseert deze discipline verschillende casussen. De inzichten die deze analyse oplevert werpen een licht op de gestalte die een abstract proces als zingeving concreet in het leven van mensen aanneemt.

Vanuit WBG wordt tenslotte onderzocht waar zingevingbronnen en het proces van zingeving uit bestaan en aan wat voor voorwaarden deze dienen te voldoen. In het licht hiervan worden de veranderingen die er binnen zingevingbronnen in de maatschappij hebben plaatsgevonden geïnterpreteerd en vastgesteld waar deze ontwikkeling haar oorsprong in vindt.

Op academisch niveau probeert deze thesis een aantal aspecten uit het actuele seculariseringsdebat te verhelderen. Dit debat concentreert zich op de veranderende plaats van religie binnen de samenleving. Door duidelijkheid te verschaffen over hoe zingevingbronnen veranderen en hoe deze verandering is ontstaan, kunnen we aan dit debat een bijdrage leveren. Op maatschappelijk niveau geeft dit onderzoek inzicht in de zoektocht van de hedendaagse mens naar zin en betekenis in het leven, ze probeert te laten zien op wat voor manier het hedendaagse veld van bronnen van zingeving getypeerd kan worden en hoe dit veld tot stand is gekomen. Voor dit onderzoek is in de disciplinaire delen gebruik gemaakt van literatuuronderzoek. Voor het beantwoorden van de centrale vraag is gebruik gemaakt van de interdisciplinaire onderzoeksmethode zoals voorgesteld door Repko in *Interdisciplinary Research: Process and Theory* (2012).

Onze thesis is zo opgebouwd dat er eerst vanuit de drie disciplines een antwoord wordt gegeven op de hoofdvraag en bijbehorende deelvragen. Vervolgens worden de conflicten tussen de verschillende disciplines in kaart gebracht. Een aantal concepten komen in de verschillende disciplines terug waarbij ze niet geheel op dezelfde wijze worden gebruikt. Om tot een eenduidig antwoord op onze hoofdvraag te komen zullen we voor deze concepten een *common ground* creëren. Met behulp hiervan kunnen we aan het einde van onze integratie een *more comprehensive understanding* formuleren als antwoord op onze hoofdvraag. Tenslotte sluiten we onze scriptie af met een evaluatie van het (inter)disciplinaire onderzoeksproces en een kritische reflectie op onze (inter)disciplinaire bijdragen.

2. Disciplinair onderzoek

2.1 Algemene Sociale Wetenschappen

In de hedendaagse Nederlandse samenleving zijn er zeer veel levensbeschouwelijke bronnen van zingeving vinden, zoals traditionele religies als het christendom en alternatieve milieus zoals het boeddhisme en new age. Als men geen geloof heeft of uitvoert, dan heeft men waarschijnlijk wel kennis gemaakt met één of enkele van de vele mogelijke geloofsovertuigingen. De tijd van de verzuiling waarin afgebakende categorieën het levensbeschouwelijk landschap vorm gaven is echter voorbij. Naarmate de samenleving moderner wordt lijken ook de betekenis en rol van religie te veranderen.

Een belangrijke kwestie in dit artikel is het seculariseringstheese. De kerngedachte hiervan is dat naarmate een samenleving moderner wordt, de betekenis van religie op zowel maatschappelijk als op individueel vlak afneemt (Hanson, 1997, p. 159). De visie op deze these is afhankelijk van de manier waarop religie wordt geconceptualiseerd. In dit artikel wordt de focus gelegd op een inhoudelijke definitie van religie en wordt conceptueel zo dicht mogelijk gebleven bij het gebruik van het concept religie in het dagelijks taalgebruik. Religie wordt dan geconceptualiseerd als de betrokkenheid van de mens op een andere dan de empirische werkelijkheid, zoals het geloof in een God of andere transcendente macht. In de vorm van het merendeel van geïnstitutionaliseerde religiositeit betekent dit een persoonlijke God. Het geloof in een algemene kracht of energie kan ook tot religiositeit gerekend worden, zoals in het geval van new age-kringen. Dientengevolge kan secularisering worden beschreven “als een proces in de loop waarvan referenties aan een bovennatuurlijke werkelijkheid op allerlei levensterreinen plaatsmaken voor normen, ideeën en praktijken die gebaseerd zijn op empirische, rationele, pragmatische en immanente criteria” (Becker, De Hart & Mens, 1994, p. 10).

Een ander concept dat van belang is in dit artikel is zingeving. Hoewel zingeving traditioneel het gebied van de filosofie of de theologie is, kan het onderwerp bij de sociale wetenschappen ook niet buiten beschouwing worden gelaten. In het sociale domein betreft onderzoek naar zingeving de vraag in welke mate leven zin heeft en op welke wijze deze ingevuld kan worden. Concreet genomen kan zingeving op maatschappelijk niveau worden gezien als uitgewerkte levensbeschouwelijke systemen, zoals in het geval van geïnstitutionaliseerde religies en esoterische stelsels.

Vanwege de bescheiden pretentie van dit artikel zullen bovengenoemde concepten; secularisering, religie en zingeving niet tot in detail besproken worden. Voor het begrip van het artikel is het echter wel belangrijk om de concepten concreet te hebben voor de fundering van de overwegend empirische uitkomsten die geanalyseerd en geïnterpreteerd worden. Het doel van dit artikel is de verandering van levensbeschouwelijke bronnen in de Nederlandse bevolking te beschrijven door middel van empirische data. Met betrekking tot de secularisatiethese ligt de focus voornamelijk op de individuele waarde die in een groter maatschappelijk perspectief wordt geplaatst. Concreet genomen wordt gekeken of de gevestigde religie plaats heeft gemaakt voor een andere invulling van zingeving.

Dit onderzoek wordt verricht aan de hand van het analyseren van grootschalige bevolkingsenquêtes die voorkomen in de onderzoeken van *God in Nederland* (1966-2006) en *Culturele Veranderingen* (1975-2014). Een volledige, gedetailleerde analyse van

levensbeschouwelijke zingeving op zowel maatschappelijk als op individueel niveau gaat de bescheiden omvang van dit artikel echter te boven. Deze tekst dient een inzicht te geven in het algemeen sociaalwetenschappelijke perspectief op de levensbeschouwelijke veranderingen in de Nederlandse maatschappij sinds 1966. Dit beginpunt is gekozen doordat de empirische basis van dit artikel berust op rapporten die als vroegste beginjaar 1966 hebben. In dit artikel wordt allereerst door middel van de kerkgang en geloofsinhoud het verloop van de secularisering in de Nederlandse maatschappij besproken. Als tweede wordt het concept spiritualiteit en haar maatschappelijke relevantie behandeld worden. Tot slot zal er een conclusie zijn waarin kort de belangrijkste bevindingen worden besproken.

Secularisering

Om uitspraak te doen over secularisering is het noodzakelijk om de verschillende factoren die hierop van invloed zijn te onderzoeken. De factoren die in dit deel onderzocht worden zijn veranderingen in kerkelijk lidmaatschap, kerkgang en het geloofsinhoud van de traditionele levensbeschouwing.

Binnen deze dimensie wordt gekeken naar buitenkerkelijkheid en kerkgang. Het ledenverlies van de kerken is geen nieuw, modern fenomeen. Volgens volkstellingen is deze trend al te vinden sinds het einde van de negentiende eeuw (Faber & Ten Have, 1970). Zo publiceerde Kruyt al in 1933 een studie over de onkerkelijkheid in Nederland (Becker & De Hart, 2006, p. 37). Een belangrijke vraag die aan de hand van deze observatie gesteld kan worden is of deze maatschappelijke ontwikkeling zich doorzet, vertraagt of stagneert.

Om bovengenoemde vraag te antwoorden wordt er eerst gekeken naar de trend in het kerklidmaatschap. Sinds 1970 zijn de kerken in Nederland meer dan een helft van hun aanhang verloren (zie tabel 1). Buitenkerkelijkheid is volgens enquêtegegevens van het project *Culturele Veranderingen* sterk toegenomen (Becker & De Hart, 2006, p. 38). In 1970 was 61% van de Nederlanders lid van een kerk, terwijl dit in 2012 nog maar 30% is. Tussen 1958 en 1980 was de sterkste daling te zien in het percentage kerkleden, namelijk van 76% naar 50%. Deze trend vertraagde tussen 1980 en 2002, van 50% naar 34%. En tussen 2002 en 2012 is het percentage kerkleden verlaagd van 34% naar 30%. Kerklidmaatschap is gestaag afgenomen sinds 1970. Hoewel er een vertraging zichtbaar is, lijkt de maatschappelijke trend van ontkerkelijking zich door te zetten. Van stagnatie lijkt echter nog geen sprake te zijn.

Een volgende vraag is welke factoren van invloed zijn op de ontkerkelijking. Leeftijd en generatie lijken socio-demografische factoren te zijn die invloed hebben op het aandeel van buitenkerkelijken. Het aandeel kerkleden neemt namelijk toe per oudere generatie en af per jongere generatie (zie figuur 1). Bij de kerkgang kan eenzelfde trend ontdekt worden als bij de buitenkerkelijkheid. Het kerkbezoek nam sterk af bij kerkleden (Hart, 2014, p. 32). Zo zakte de regelmatige kerkgang, van ten minste eens per twee weken, af van 67% in 1970 tot 38% in 2004 (zie tabel 1 en 2). Onregelmatige kerkgang, van maandelijks tot enkele keren per jaar, nam wel toe van 20% in 1970 tot 44% in 2004. De groep gelovigen die nooit naar de kerk ging nam daarnaast toe van 13% in 1970 naar 19% in 2004. Ook onder de hele bevolking groeit de groep die nooit naar de kerk ging van 54% in 1985 naar 59% in 2012. Daarnaast werd er onder de hele bevolking ook een daling gezien in regelmatige kerkgang, van 23% in 1985 naar 13%

in 2012. In de onregelmatige kerkgang wordt een kleine stijging gezien van 24% in 1985 naar 28% in 2012. Hierbij moet rekening gehouden worden met het feit dat deze groep ook de kerkleden bevat.

Net als bij buitenkerkelijkheid zijn leeftijd en generatie factoren voor de frequentie van kerkgang onder kerkleden (Hart, 2014, pp. 45-52). Hoewel sinds 1970 de kerkgang onder alle leeftijdscategorieën gedaald is, doet de groep van ouder dan 61 jaar het meest aan regelmatige kerkgang met 53% in 2004 (zie tabel 3). Alle andere leeftijdscategorieën bevinden zich in 2004 tussen de 30% en 40% met betrekking tot regelmatige kerkgang. Als er gekeken wordt naar het verschil tussen generaties kan wederom dezelfde trend ontdekt worden: Hoe jonger een generatie is, des te minder komt regelmatige kerkgang voor (zie tabel 4).

Naast kerklidmaatschap en kerkgang zijn er nog enkele factoren te vinden die belangrijk zijn voor de kerkbinding. Dit zijn de neiging om bij morele problemen een beroep op de kerk te doen, het vertrouwen dat men heeft in de kerk en de mate waarin men zich aan de kerkelijke voorschriften houdt (Hart, 2014, p. 39). Onder de Nederlandse bevolking is in de periode van 1966-2006 een afname te zien van 35% naar 10% met betrekking tot een beroep te doen op de kerk bij gewetensproblemen (zie tabel 5). Men gaat eerder naar een vriend toe. Er is ook een daling in het vertrouwen dat men heeft in de kerk in de periode van 1991-2010 (zie tabel 6). Onder de kerkleden is een grote verandering te zien in welke mate men zich aan de regels van de kerk hoort te houden (zie tabel 7). Van 1966 tot 2002 is een afname te zien in de overtuiging dat men zich niet aan alle regels van de kerk hoeft te houden, van 51% naar 18%. Dit percentage is echter opgeklommen tot 34% in 2006. Een verklaring hiervoor kan het harde-kerneffect zijn (Hart, 2014, pp. 41, 49, 63, 81). In deze context is dit een proces waarbij de meest trouwe gelovigen het grootste aandeel in de kerk wordt.

Concluderend over de kerkelijkheid zijn de geregistreerde aanhangers van een kerk flink afgenomen over de afgelopen decennia in Nederland (Hart, 2014, pp. 65-67). De jongeren hebben vooropgelopen in de buitenkerkelijkheid. Dit geldt ook voor de generaties na de Tweede Wereldoorlog. De kerkgang is tegelijkertijd ook flink verminderd. De gemiddelde leeftijd van leden van de kerk alsook kerkgangers is hoger geworden. Het gevolg is dat *elke nieuwe generatie op een hoger niveau van onkerkelijkheid start*. Dit betekent dat hoe jonger men is, des te minder kans ze hebben om ingewijd te worden in een religie of de daarbij horende activiteiten. De kerkbinding is verlaagd met betrekking tot het beroep doen op kerk bij morele problemen. Ook het vertrouwen in de kerk is afgenomen. Het volgen van kerkelijke regels is na een sterke daling wel toegenomen in het laatste decennium onder de kerkleden. Wellicht is dus de kerkbinding onder de trouwe groep gelovigen toegenomen, kerken worden kleiner en puurder.

Mensen kunnen ook geloven zonder bij een kerk te horen en omgekeerd. Davie (1994) beschrijft deze vormen van religiositeit als *'believing without belonging'* en *'belonging without believing'*. Kerkgang en lidmaatschap hoeven dus niet per se verbonden te zijn met geloof. Noch is geloof per se verbonden met kerkelijk lidmaatschap (Davie, 2014; Hart, 2014, pp. 73-74). Minder Nederlanders zijn bij een kerk aangesloten en ook kerkdiensten worden steeds minder bezocht. Onder de gehele Nederlandse bevolking wordt de christelijke geloofstraditie van leerstellingen in lijn met deze ontwikkelingen steeds minder onderschreven. Gedurende de

afgelopen drie decennia stemt slechts zo'n een op de tien Nederlanders in met alle vijf de kerkelijke leerstellingen: dat de Bijbel het woord van God is, dat er een leven na de dood bestaat en dat er een hemel, hel of duivel bestaan (zie tabel 8). Dit hoeft niet te betekenen dat ze zichzelf steeds meer als areligieus mens beschouwen. Meer waarschijnlijk is dat kerkelijke betrokkenheid en traditionele geloofswaarheden als één van meerdere mogelijke vormen van religieuze levensbeschouwing wordt gezien.

Ook bij geloofsinhoud kunnen generationele verschillen ontdekt worden. De grootste veranderingen hebben zich bij de generaties vanaf de jaren zestig en zeventig voorgedaan (Hart, 2014, pp. 94-95; Possemai, 2009). De generaties van voor 1965, zoals de babyboomers, worden vooral gekenmerkt door loyaliteit voor hun kerk en geloofswaarden. Godsdienstige onderlegdheid is een belangrijk aspect in hun leven. De generaties vanaf 1965 zien echter een grote verandering. Deze generaties lijken veel meer geïnteresseerd te zijn in religieuze beleving en ervaringen als een deel van hun leven: in plaats van binding met een organisatie staat het meemaken van spirituele gebeurtenissen centraal. Er bestaat een snelle wisseling van voorkeuren door het fragmenteren en recombineren van gedachtegoeden. Religieuze voorschriften en gezaghebbers hebben plaatsgemaakt voor persoonlijke interesses en behoeftes.

De Nederlandse bevolking lijkt steeds meer afstand te nemen van godsdienst en het kerkelijk leven. Er sinds 10 jaar wel een nieuwe ontwikkeling te zien bij de kerkjeugd (Hart, 2014, p. 93). De kerkjeugd lijkt blij te geven van een sterkere godsdienstige binding, niet alleen in vergelijking van de rest van de bevolking of de jeugd, maar ook met de oudere leden van de kerk. Het aandeel dat steun gaf aan het houden aan kerkelijke voorschriften steeg onder de kerkjeugd, maar nam af bij de oudere generaties van de kerkleden. Naast het geloof in God zelf, nam ook de plaats van het geloof in hun leven toe. Het harde-kerneffect kan hiervoor wederom een verklaring zijn, alleen de trouwste kerkjongeren blijven lid. Een andere verklaring kan de versterking van de eigen identiteit zijn doordat de christelijke waarden bedreigt lijken te worden. Beide verklaringen hoeven niet los van elkaar te staan.

Geloof is duurzamer dan de mate van kerkbinding die gezien kan worden in de maatschappij. Van diegenen die niet naar de kerk gingen geloofde halverwege de jaren zestig bijvoorbeeld 28% in God of een hogere macht (Hart, 2014, p. 123). Dit is zo'n veertig jaar later gestegen tot 44%. Het is dus niet zo dat Nederlanders ze geen religieuze positie innemen, maar dat de banden van de bevolking met de kerkgemeenschap vervagen. Het percentage gelovigen zonder institutionele bindingen neemt toe. Door het niet hebben van institutionele banden lijkt het aannemelijk te stellen dat hun geloof minder orthodoxe trekken vertoont. Het gevolg voor de geloofsinhoud is dat ze heterogener wordt, er wordt geput uit meerdere zingevingbronnen. Deze bevinding wordt ondersteund door de grote stijging van 'ietsisten' in vergelijking met gelovigen (zie figuur 2). Tegenwoordig zijn er namelijk meer 'ietsisten' dan werkelijke theïsten, waarbij minder orthodoxe trekken aanwezig zijn. In deze groep is een grote verscheidenheid aan opvattingen over de betekenis van de Bijbel en het leven na de dood te vinden. Daarnaast neemt het geloof in God plaats voor het geloof in een hogere macht en bidden als contact met God naar een psychotechniek (Bernts et al., 2007; Becker & De Hart, 2006, pp. 94-101; Hart, 2014, p. 123)

De ontwikkeling van de vorm van het geloof heeft dan ook twee conclusies. De eerste

is dat Nederlanders zich steeds meer zijn gaan afzetten van de kerkelijke geloofsinhoud. De tweede conclusie is dat dit heeft geleid tot meer geloof, hoewel buiten vaste, collectieve institutionele kaders. Deze bevinding wordt ondersteund door enquêteonderzoek. In de onderzoeken *Culturele Veranderingen* werd tussen 1975 en 1985 de vraag gesteld of mensen gelovig kunnen zijn zonder naar de kerk te gaan. Deze gedachte werd sterk omarmd, met een percentage tussen de 92% en 95% (Hart, 2014, p. 123). Dit gold onder vrijwel alle deelnemers, jong en oud, kerkleden en buitenkerkelijken.

De veranderingen in zowel kerkgang als geloofsinhoud kunnen verbonden worden met de rationalisering of verwetenschappelijking van de maatschappij. Rationalisering is een veelvuldig genoemde factor in het seculariseringsproces, het geloof zou hieronder lijden en een behoefte aan het irrationele zou een tegenkracht vormen (Becker et al, 1994, p. 32). Ook individualisering is een proces dat invloed heeft op het secularisatieproces. Sinds 1960 steeds meer een uiting van religieuze individualisering gekomen. Dit blijkt onder andere uit het onderzoek *God in Nederland* van 2006. In dit onderzoek kan er onder de Nederlandse bevolking een nadruk gevonden worden op de innerlijke ervaring als kennisbron (Bernts et al, 2006; Hart, 2014, pp. 114-115, 124, 126). Alsook dat religie niet slechts een groepsactiviteit is, noch dat religie iets met kerkelijkheid te maken heeft. Religie is een persoonlijke ervaring die je zelf samen moet stellen uit het gehele aanbod van levensbeschouwelijke bronnen en tradities. De grote aanhang van de stelling dat de zin van het leven zit in de eigen unieke innerlijke ervaring en de ontwikkeling van de eigen vermogens onderstreept deze religieuze individualisering. Wat dit precies betekent voor het geïnstitutionaliseerde geloof is een vraag waar onderzoekers nog geen overeenstemming over hebben bereikt (Hart, 2014, p. 124). Volgens sommigen hebben we nu te maken met een nieuwe vorm van religie: een niet institutionele sociale vorm van religie. Volgens anderen is deze ontwikkeling niets meer dan een tussenstadium op de weg naar een volledig gesecculariseerde samenleving.

Religieuze individualisering betekent niet dat religie geen sociale dimensie meer heeft, maar religieuze individualisering gaat wel gepaard met deinstitutionalisering (Hart, 2014, pp. 124-125). Deze deinstitutionalisering is het meest zichtbaar in de ontkerkelijking. De sociale waarde van kerken blijft voornamelijk wel bestaan. Ze zijn vooral belangrijk als bron van maatschappelijke inzet en sociale cohesie. Kerken zijn bijvoorbeeld ontmoetingsplaatsen en beginpunten voor maatschappelijke participatie. Kerkgang is een belangrijke factor voor deelname aan goede doelen of vrijwilligerswerk, regelmatige kerkgangers zijn ook vrijgevinger met betrekking tot tijd en geld. Niet-kerkelijke spiritualiteit is wel verbonden met maatschappijkritische waarden en affiniteit met natuur en milieu, echter is deze minder praktisch van aard. De afname van de invloed van de kerk heeft dan direct betrekking op de verlaging van maatschappelijke strevingen. Wel moeten de mogelijke gevolgen van andere maatschappelijke ontwikkelingen worden ingezien. In Nederland is er een tendens zichtbaar van een verhoogd opleidingsniveau, en opleidingsniveau is verbonden met een hogere motivatie tot het doen van vrijwilligerswerk. Ook de opkomst van meer levensbeschouwelijke milieus kan deze verlaging van kerkelijk gebonden maatschappelijk streven wellicht opvangen.

Op de vraag of de ontkerkelijking van het traditionele christelijke geloofsgoed zich voortzet in Nederland moet bevestigend op geantwoord worden (Hart, 2014, p. 119). Steeds minder Nederlanders zijn lid van een kerk, waarbij de trend vertraagd is in de afgelopen decennia. De kerkgang onder de hele Nederlandse bevolking is verlaagd, hoewel de onregelmatige kerkgang gestegen is in de afgelopen tien jaar. Bij de kerkgang onder kerkleden is een periode van afname sinds omtrent 2002 opgevolgd door een periode van stagnatie, behalve bij de kerkjeugd. Zij gaan namelijk vaker regelmatig naar de kerk. Ook de kerkbinding is over het algemeen duidelijk afgenomen, hoewel dit wederom bij de kerkjeugd niet zichtbaar is. Het harde-kerneffect is vooral zichtbaar onder de kerkelijke jongeren.

Het traditionele gedachtegoed heeft plaatsgemaakt voor het resultaat van individuele beslissingen. De godsdienst in de na-oorlogse periode wordt gekarakteriseerd door fragmentering en diversiteit (Hart, 2014, p. 120). Er moet wel worden ingezien dat hoewel er een afbrokkeling van de traditionele christelijke dogma's is, er niet met zekerheid gesproken kan worden van een secularisering van de maatschappij. Wellicht heeft Durkheim gelijk in zijn stelling dat wij in een tussenfase leven, waarin de oude goden verouderen en sterven, en waarbij de nieuwe goden nog niet geboren zijn (Durkheim, 1912, pp. 610-611). Ook Max Weber constateerde in zijn tijd al iets wat hij de *'onttovering van de wereld'* noemde. Deze onttovering van de wereld is vooral verbonden aan de rationalisering van de maatschappij, zoals gezien kon worden in een vergrote nadruk op doelgericht handelen dat ten koste gaat van traditionele waarden. Hij sloot echter ook de mogelijkheid niet uit van een *'Wiedergeburt alter Gedanken und Ideale.'* (Weber, 1963, p. 594). Uit de empirische gegevens blijkt dat er in Nederland geen sprake is van deze wedergeboorte. Deze kan slechts hooguit bij de kerkjeugd geconstateerd worden (Hart, 2014, p. 120). Deze groep ziet als enige een stijging in haar binding met de christelijke geloofsleer en het kerkelijk leven. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat deze groep slechts een klein deel van de bevolking omvat. Het geheel van de Nederlandse bevolking staat tegenwoordig steeds onverschilliger tegenover de christelijke traditie.

Nieuwe spiritualiteit

Vanaf de jaren negentig zijn er veel onderzoeken geweest naar de verbinding tussen spiritualiteit en religie. Dit komt waarschijnlijk door de conceptuele verwarring die de voorgaande decennia is ontstaan over de betreffende concepten. Tegenwoordig is er nog steeds niet een algemeen aanvaarde definitie van spiritualiteit (Moberg, 2002, pp. 47-49). Het is een recent verschijnsel om spiritualiteit los te zien van religie (Zinnbauer & Pargament, 2005). Nieuwe spiritualiteit wordt vaak afgezet tegen de dode letter en beheerszucht van de kerk (Hart, 2014, p. 101). Nieuwe spiritualiteit is gericht op de persoonlijke ervaring en heeft als kernopvatting dat de ontdekking van het authentieke zelf in de diepere lagen van je persoonlijkheid de zin van het leven is. Dit vormt de essentie van de zelfspiritualiteit. Wat volgt in deze tekst is een onderzoek naar de betekenis die spiritualiteit tegenwoordig heeft voor de Nederlandse bevolking en de uitwerking hiervan op levensbeschouwelijk gebied.

Om het verband te zien tussen spiritualiteit en religiositeit wordt de steun aan de essentie van de nieuwe spiritualiteit uiteengezet tegenover de religieuze aanhang. De kerngedachte van de nieuwe spiritualiteit is wijdverbreid in Nederland (Hart, 2014, pp. 101, 126). In 2012 was 45% van alle Nederlanders het enigszins eens met de opvatting dat de zin van het leven ligt in

de unieke innerlijke ervaring en de ontwikkeling van de eigen vermogens en was 43% het hier sterk mee eens (zie tabel 9). Spiritualiteit en religiositeit betreft ongeveer een even groot aandeel. Hieruit kan een grote samenhang worden opgemaakt (Hart, 2014, p. 102). Mensen die zichzelf karakteriseren als religieus zien zichzelf over het algemeen ook als spiritueel. Wie zichzelf niet als religieus beschouwd ziet zichzelf doorgaans ook niet als spiritueel (zie tabel 10). Hieruit kan worden opgemaakt in de beleving van een groot deel van de Nederlandse bevolking religiositeit en spiritualiteit geen categorieën zijn die elkaar uitsluiten. In kerkelijke milieus wordt waarschijnlijk wel anders gedacht over spiritualiteit dan buiten godsdienstige milieus. Binnen godsdienstige milieus zal waarschijnlijk aan de spirituele tradities van de eigen godsdienst worden gedacht. Bij de new-agestromingen zal eerder worden gedacht aan de kerngedachte van zelfspiritualiteit. De kerngedachte van zelfspiritualiteit wordt het meest en sterkst bijgevallen door de groep die niet religieus maar wel spiritueel is (zie tabel 11).

Er bestaan grote verschillen tussen ‘exclusief spiritueel’, ‘religieus en spiritueel’ en ‘exclusief religieus’. Een volledige uitwerking van alle groepeeigenschappen gaat de bescheidenheid van dit artikel te boven, de belangrijkste bevindingen worden hierna toch kort beschreven vanwege de relevantie tot de hoofdvraag (zie tabel 12 en 13). Exclusief spirituelen geloven net zo weinig in God, hebben net zo weinig kerkgang, net zo weinig kerkleden en net zo weinig vertrouwen in de kerken als de groep die zowel religie als spiritualiteit afwijst (Hart, 2014, pp. 102-109). Uit eerder onderzoek is het resultaat gevonden dat spirituelen negatieve connotaties hebben bij godsdienstigheid, namelijk dat het verstikkend, autoritair en ritualistisch is (Pargament, Sullivan, Balzer, Van Haitsma & Raymark, 1995). Het is dus niet onwaarschijnlijk om aan te nemen dat een groot deel van de leden van deze groep het label van spiritualiteit gebruikt om hun afwijzing van de traditionele godsdienst uit te drukken (Zinnbauer & Pargament, 2005). Joep de Hart (2014, p. 127) stelt dat uit eerdere analyses blijkt dat bij de groep die exclusief spiritueel is ook niet gesproken kan worden van een diepgaande binding met alternatief spirituele kenmerken. In het onderzoek van Berghuijs (Berghuijs, 2014, p. 80) naar nieuwe spiritualiteit in Nederland kan een tegenstrijdigheid van de besproken bevindingen gevonden worden. In dit onderzoek scoorden de exclusief spirituelen hoger dan de andere groepen op het geloof in syncretisme, paranormale zaken, reïncarnatie en karma, maar scoorden ze lager op spirituele transformatie, monisme en spirituele kennis dan de groep ‘religieus en spiritueel’. Spirituele transformatie en spirituele kennis waren in dit onderzoek verbonden met vragen die betrekking hadden op de kerngedachte van zelfspiritualiteit. Een reden voor de tegenstrijdigheid is het gebruik van verschillende vragenlijsten. In het onderzoek van Berghuijs worden meerdere vragen gecombineerd tot één factor, dit in plaats van de concrete vraag over de kerngedachte van zelfspiritualiteit.

In het licht van deze resultaten kan aangenomen worden dat er een grote groep traditioneel gelovigen is die hun geloof aanvult met spirituele thema's, die wellicht alternatief van aard kunnen zijn. Er is ook een groep die zichzelf als exclusief spiritueel beschrijft, maar die in de toekomst door een zwakke en oppervlakkige binding met het spirituele de kant op gaat van de groep ‘noch religieus, noch spiritueel’ (Hart, 2014, p. 105). Deze theorie kan in lijn liggen met de bevinding van Berghuijs (2013, p. 81): “[...] *spirituality has the best chance to blossom within the framework of a particular religion and that religion needs spirituality to*

survive.”, spiritualiteit en religiositeit behoren in enige vorm samen te zijn om goed tot bloei te kunnen komen.

Om concreet in te gaan op wat nieuwe spiritualiteit kan bieden voor geïnteresseerden zijn er drie visies (Hart, 2014, pp. 106, 115). Ten eerste bestaat er de mogelijkheid dat nieuwe spiritualiteit iets kan bieden voor buitenkerkelijken wat ze niet konden vinden in de kerken, dit is compensatie. Ten tweede bestaat er de mogelijkheid voor gelovigen dat het kerkelijk aanbod door nieuwe spiritualiteit wordt aangevuld, dit is supplementering. Als laatste bestaat er de mogelijkheid dat het kerkelijk aanbod verdwijnt en dat die leegte wordt ingevuld door nieuw-spirituele onderwerpen, dit is substitutie. De empirische resultaten wijzen op deels compensatie en deels supplementering. Onder buitenkerkelijken zijn er niet buitengewoon veel betrokken bij nieuwe spirituele waarden, compensatie gaat deels op. Supplementering is een complexer verhaal. Sommige aspecten van de nieuwe spiritualiteit zijn goed te verbinden met traditionele geloofswaarden. Bij anderen is er sprake van een nieuwe belevingswereld, er worden andere dingen nagestreefd dan in het traditionele geloof. Er is dan sprake van modernisering van het oude geloof. Deze twee mogelijkheden worden beiden empirisch ondersteund. Van substitutie lijkt geen sprake te zijn, het traditionele geloof maakt nog geen plaats voor nieuwe spiritualiteit. Wat kan worden ingezien is dat kerkelijkheid en spirituele belangstelling elkaar zeker niet uitsluiten. Daarnaast is de aantrekkingskracht van nieuwe spiritualiteit niet hoger dan traditionele geloofsopvattingen (Hart, 2014, p. 107; Hart, 2013, p. 237).

Wat nieuwe spiritualiteit betekent voor de gevestigde religie is niet duidelijk. Wel is zeker dat spirituele belangstelling en religiositeit in grote mate met elkaar verbonden zijn. Op de vraag of religie uiteindelijk uit de maatschappij verdwijnt bestaan meerdere visies. Indien de mens een fundamentele behoefte heeft aan levensbeschouwelijke zingeving, dan zal de mens ook een bepaalde vorm van belangrijke zingeving nodig hebben (Becker, De Hart & Mens, 1994, p. 165). Als dit niet het geval is ontstaan er disfunctionele psychologische en maatschappelijke verschijnselen. Indien zingeving geen fundamenteel karakter heeft in de mens zou hij ook zonder levensbeschouwelijke systemen goed functioneren. In dit geval is het aannemelijk dat religie volledig verdwijnt in de maatschappij. Door de opkomst van verschillende alternatieve levensbeschouwelijke milieus is het merendeel van de sociologen niet van mening dat de leegloop van kerken een indicatie is van het verdwijnen van religiositeit uit de samenleving (Hart, 2014, p. 127). Dit ligt in lijn met de gedachte van Georg Simmel. Hij stelt dat psychische behoeften, zoals het verlangen naar geluk en duidelijkheid, de essentie zijn van religie (Simmel, 1989). Deze psychische behoeften moeten onderscheiden worden van de sociale rol en inhoud die religie heeft in de maatschappij.

Ontkerkelijking is niet hetzelfde als het verdwijnen van religie (Hart, 2014, p. 128). Veel definities van religie nemen niet de organisatievorm of kerkelijke gemeenschap mee in hun definitie, zoals die van William James (1901, p. 36): *“Religion [...] shall mean for us the feelings, acts, and experiences of individual men in their solitude, so far as they apprehend themselves to stand in relation to whatever they may consider the divine.”*, in deze definitie ligt de focus op de individuele ervaring. Aan de andere kant is er een veel geciteerde omschrijving van religie door Clifford Geertz (1973, p. 1973): *“(1) a system of symbols (2) which acts to establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men (3) by*

formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic.”, waar religie als schepper van het wereldbeeld wordt beschreven. Religie is een betekenissysteem (Hart, 2014, p. 128). Het lijkt erop dat het kerkelijk leven niet de essentie is van religie, maar dat er meerdere essenties te vinden zijn. Persoonlijke ervaring aan de ene kant, betekenissysteem aan de andere kant.

Conclusie

Concluderend is het sociaalwetenschappelijke onderzoek naar levensbeschouwelijke bronnen een complex geheel van invloedrijke factoren met allerlei bi-directionele verbindingen. Door een grote overlap kunnen concepten en stromingen moeilijk afzonderlijk beschouwd worden. In elk geval is duidelijk dat de positie van de Nederlandse kerken in de afgelopen decennia sterk verzwakt is, zowel op gebied van ledental, kerkgang en kerkbinding.

De verzwakking van de positie van de Nederlandse kerk betekent nog niet dat de kerk geen maatschappelijk belang meer heeft. De sociale positie van de kerk is nog steeds relevant. Kerken kunnen beschouwd worden als bron van sociale cohesie. Ook kunnen ze worden gezien als bron van sociaal medeleven, in de vorm van bijstand aan de medemens. Het is de vraag of deze institutionele vorm van maatschappelijk inzet opgevangen kan worden door maatschappelijke ontwikkelingen zoals stijging van het opleidingsniveau en de ontwikkeling van andere levensbeschouwelijke bronnen.

Tot aan de jaren zestig waren jongeren de meest kerkse groep. Na de jaren zestig waren ze echter de groep die het snelst ontkerkelijkt. Er is dan ook een duidelijke trend te ontdekken dat elke nieuwe generatie start op een hoger niveau van onkerkelijkheid. Elke nieuwe generatie heeft minder kans ingewijd te worden in een religie. Er lijkt echter wel een revitalisering te zijn van traditionele normen en waarden onder de kerkjongeren. Het vertrouwen in de kerk ligt relatief hoog bij deze groep, zelfs hoger dan bij de oudere generaties kerkleden. Kerkelijke leerstellingen worden in groeiende mate onderschreven. Er is waarschijnlijk sprake van een harde-kerneffect, waarbij de meest trouwe gelovigen lid blijven. Ook kan er sprake zijn van de bescherming van de eigen levensbeschouwelijke identiteit.

Er moet een nuance worden gevonden in de verbinding tussen geloof en kerkelijkheid. Gelovigheid is niet beperkt tot kerklidmaatschap en kerklidmaatschap betekent ook nog niet dat men gelooft in God of een hogere macht. De zelfdefiniëring van jezelf als religieus is dus niet per se verbonden met kerklidmaatschap. Mensen die zichzelf als religieus zien karakteriseren zich over het algemeen ook als spiritueel. Het omgekeerde is ook waar, niet-religiositeit is ook verbonden met niet-spiritualiteit. In de beleving van een groot deel van de Nederlandse bevolking sluiten de categorieën elkaar niet uit. Over de hele samenleving gezien moet wel geconcludeerd worden dat Nederlanders zich steeds meer hebben afgezet tegen het kerkelijke geloofsinhoud. Dit heeft geleid tot meer geloof buiten vaste collectieve institutionele kaders.

De veranderingen in kerkgang en geloofsinhoud zijn verbonden met de rationalisering en individualisering van de maatschappij. In dit artikel is vooral de individualisering besproken. Er lijkt een opkomst te zijn van alternatieve zingeving in de vorm van spiritualiteit waarin de

overtuiging heerst dat de zin van het leven ligt in de ontdekking van een authentieke zelf, een ware ik. Deze overtuiging is wijdverbreid onder de Nederlandse bevolking. Religie is niet meer een groepsactiviteit, maar een persoonlijke ervaring die je zelf moet stellen uit het grote aanbod van levensbeschouwelijke bronnen en tradities. Er is tegenwoordig sprake van een brede spirituele pluriformiteit. Het is het tijdperk van keuzemogelijkheden en vrijheid.

Er is verschil te ontdekken in de invulling van de overtuiging tussen verschillende levensbeschouwelijke milieus. Traditioneel godsdienstige milieus zien spiritualiteit vooral als tradities van de eigen kerk. Buitenkerkelijke milieus verbinden spiritualiteit vooral met alternatieve zienswijzen die gebaseerd zijn op de kerngedachte van zelfspiritualiteit. Daarnaast kan het label spiritualiteit voor exclusief spirituelen voornamelijk een uitdrukking zijn van hun afwijzing van de traditionele godsdienst.

Of kerken als bron van zingeving opgevolgd worden door niet-kerkelijke vormen van spiritualiteit, moet geantwoord worden dat dit niet uit de cijfers blijkt. Ontkerkelijking gaat nog steeds gepaard met het afkeren van zowel religie als spiritualiteit, vooral onder de jongere leeftijdsgroepen. Het etiket van spiritualiteit wordt te snel op activiteiten en gedachten geplakt. Steeds minder Nederlanders zijn verbonden aan een kerk, en diegenen die wel kerkbinding hebben zijn verspreid over steeds meer kerken. In conclusie is er sprake van versplintering, kerken worden kleiner en puurder.

Wat dit allemaal betekent in het oog van de seculariseringstheorie is niet duidelijk. Wat nieuwe spiritualiteit kan bieden voor geïnteresseerden is deels compensatie en deels supplementering. De aantrekkingskracht van nieuwe spiritualiteit is echter niet hoger dan traditionele opvattingen. Het kan zijn dat we nu te maken met een nieuwe vorm van religie, namelijk een niet-institutionele vorm van religie. Het kan ook zijn dat we nu in een tussenstadium leven op weg naar een volledig gesecculariseerde samenleving.

Een limitatie bij dit artikel is dat een belangrijke ontwikkeling niet is besproken: de opkomst van migrantenkerken. Zowel christelijke, islamitische, hindoeïstische en boeddhistische migrantenkerken zijn opgekomen in Nederland. Doordat dit artikel zich richt op de analyse en interpretatie van empirische data is dit buiten beschouwing gelaten. Dit vanwege de grote onduidelijkheid over het exacte aantal. Bij volgend onderzoek moet wel rekening gehouden worden met deze groepen, migrantenreligies hebben ontegenzeggelijk invloed op de verschillende sociale omgevingen waar ze in voorkomen.

2.2 Religiewetenschap

Dit onderdeel van de thesis gaat over zingeving binnen nieuw-religieuze bewegingen in de hedendaagse Nederlandse samenleving. Het onderzoek richt zich op de vraag hoe het proces van zingeving vormt krijgt binnen dit milieu. Om deze vraag te beantwoorden zijn een aantal thema's in de subparagrafen onderverdeeld. Inleidend zal er in de eerste subparagraaf worden gesproken over de veranderende plaats van religie in de Nederlandse samenleving. Hierna zal een overzicht van de nieuw-religieuze bewegingen worden gegeven waarbij gekeken wordt naar de kenmerkende eigenschappen hiervan. In de derde subparagraaf wordt dieper ingegaan op zingeving als betekenisgeving en specifiek op religieuze zingeving. Om dit proces verder te verhelderen wordt in de vierde subparagraaf gekeken hoe religieuze zingeving concreet vorm kan krijgen. Ten slotte wordt in de laatste subparagraaf aan de hand van twee casussen bekeken hoe zingeving zich manifesteert binnen het new age milieu in Nederland. Het stuk sluit af met een conclusie.

2.2.1 Secularisering en herbetovering

Het religieuze landschap in Nederland is de afgelopen decennia veranderd. Sinds de jaren '60 en '70 is er in sterke mate sprake van ontkerkelijking, mensen verlaten in grote getallen de kerkelijke gemeenten. In relatie tot deze ontkerkelijking is er in Nederland vaak gesproken van een seculariserende samenleving, waarin de positie van de kerk steeds verder verzwakt (Eijnatten & Lieburg, 2005, pp. 328-332).

Max Weber, een van de eerste sociologen, signaleerde deze trend al aan het einde van de 19e eeuw en sprak over de onttovering van de samenleving (Jenkins, 2000, p.11). De term onttovering duidt op de vermindering van religiositeit binnen de samenleving. Dit zag hij terug in de Westerse maatschappij waarin allerlei zaken steeds vaker verklaard worden vanuit een wetenschappelijk paradigma waar empirische waarnemingen en causale verbanden twee pijlers van vormen. Dit proces van rationalisering drukt zijn stempel op de gehele samenleving: metafysische, 'betoverde' religieuze opvattingen worden naar de marge gedrukt en vervangen door een naturalistisch wereldbeeld.

In reactie op Weber spreekt religiewetenschapper Partridge een eeuw later echter van een herbetovering van de samenleving (Partridge, 2004). Hiermee doelt hij specifiek op de opkomst van nieuwe vormen van religiositeit zoals de new age stroming. De Duitse filosoof Habermas maakt eenzelfde observatie en spreekt over de post-seculiere samenleving. Hij merkte op dat religies weliswaar veranderen, maar niet, zoals vaak werd gedacht, lijken te verdwijnen uit de samenleving. Dit bewustzijn dat de samenleving zich moet verhouden tot blijvende religiositeit beschrijft Habermas als post-seculariteit. Deze term lijkt van toepassing op de situatie in Nederland, waar een steeds groter aantal nieuw religieuze bewegingen hun intrede doet. Vanwege het recente karakter van deze bewegingen worden ze hier als exemplarisch genomen voor nieuwe zingeavingsbronnen in de hedendaagse samenleving. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de nieuw-religieuze bewegingen.

2.2.2 Nieuwe religiositeit

De nieuw-religieuze bewegingen in Nederland vormen een rijk gekleurd veld. Het boek *Nieuwe religiositeit in Nederland* behandelt een aantal casussen die betrekking hebben op actuele religieuze of spirituele praktijken. Het gaat om gevallen die in de laatste drie decennia zijn ontstaan. Deze voorbeelden kunnen als onderdeel worden gezien van een nieuwe groep van religies, de nieuw-religieuze bewegingen, die zodanig in omvang groeit dat het als een op zichzelf staande sector kan worden behandeld (Jespers, 2009, p.14). In deze paragraaf wordt een onderverdeling gegeven van het brede nieuw religieuze landschap in Nederland. Daarna wordt verder ingegaan op het nauwere new age milieu dat hieronder gerekend kan worden.

Nieuw religieuze bewegingen

Jespers geeft aan dat hij nieuw religieuze bewegingen als alternatieve religies binnen een ‘paracultuur’ beschouwt die niet tot de ‘kerncultuur’ behoren. Tot deze kerncultuur behoren het christendom, jodendom en de islam. Jespers verdeelt de alternatieve religies onder in 9 categorieën:

- a. ultra-orthodoxe of fundamentalistische groeperingen van grote godsdiensten
- b. oude groepen, afgescheiden van de grote godsdiensten
- c. minderheidsgodsdiensten
- d. nieuwe religieuze bewegingen (in engere zin), losgemaakt van grote godsdiensten
- e. neopaganisme
- f. het esoterisch milieu
- g. nieuwe volksreligie en alternatieve geneeswijzen
- h. human-potentialactiviteiten
- i. collectieve devoties en gefragmenteerde religiositeit (Jespers, 2004, p. 13-16).”

De categorieën gaan van stromingen die van kerncultuur religies zijn afgescheiden (*a*) en daar dus nog dicht bij staan, naar praktijken die nog religieuze trekken vertonen maar geen religieuze doelstellingen beogen (*i*). Het verloop van categorie *a* naar *i* is tweeledig stelt Jespers. Het gaat zowel van ‘streng’ religieus naar zeer open in ideologie, als van organisatorisch strikt en besloten naar vrijblijvende, eenmalige activiteiten (Jespers, 2004, p. 13-16). De grenzen tussen religieus, spiritueel en seculier worden naar beneden toe steeds minder scherp. Hoewel de indeling niet sluitend is, zal het hier gebruikt worden om de casussen die besproken worden te verwerken. De casussen die verderop worden behandeld, vallen onder de categorieën *e* en *g*. Deze twee categorieën maken deel uit van een gebied waarover gesproken wordt als het new age milieu.

New age

Het milieu dat wordt aangeduid met de naam ‘new age’ kan, als nieuwe vorm van spiritualiteit, onder de paracultuur worden gerekend. Aupers en Houtman (2010) benoemen een aantal opvattingen die bestaan over het new age milieu. Zij constateren dat er vaak over wordt gesproken als een ‘doe-het-zelf’ spiritualiteit waarbij de inhoud individueel kan worden samengesteld door het samenvoegen van elementen uit verschillende religieuze of

spirituele tradities. Dit zou impliceren dat een dieperliggende samenhangende overtuiging in het new age milieu ontbreekt. Aupers en Houtman verwijzen naar het inzicht van religiewetenschapper Heelas dat het new age milieu bij elkaar gehouden wordt door een gedeelde gerichtheid op het zelf. Heelas noemt deze gedeelde factor zelfspiritualiteit. Dit betekent dat het zelf een heilige status wordt toegekend en een (spirituele) ontwikkeling van het zelf wordt aangemoedigd. Er wordt in dit milieu uitgegaan van een *philosophia perennis*: een achterliggende spirituele waarheid waar in essentie alle religieuze tradities naar zouden terugverwijzen (Aupers en Houtman, 2010, p. 138). Deze achterliggende spirituele waarheid maakt het in het new age milieu mogelijk dat verschillende religieuze en spirituele technieken, opvattingen en dergelijke kunnen worden ingezet om het zelf te ontwikkelen. Door de grote verscheidenheid in aanbod krijgt het individu de mogelijkheid een authentieke zoektocht naar zichzelf ondernemen. Het staat de individu vrij te ondervinden wat bij zijn zelf past en hiermee zijn authenticiteit te ontwikkelen. In de volgende paragraaf wordt onderzocht hoe de zoektocht naar authenticiteit als zingevend kan worden ervaren.

2.2.3 Zingeving

Om een beeld te krijgen van wat er onder zingeving wordt verstaan en welke specifieke vorm dit aanneemt binnen religiositeit en spiritualiteit wordt in deze paragraaf gebruik gemaakt van inzichten uit de humanistiek en godsdienstpsychologie.

Mooren is aan de Universiteit van Humanistiek verbonden en lid van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond. Een deel van zijn geschreven werk betreft de geestelijke verzorging waarbinnen veel aandacht besteed wordt aan de zinervaring. In zijn boek *Verbeelding en Bestaansoriëntatie* spreekt Mooren van zingeving als een proces waarbij een persoon zich in en op het leven oriënteert, en daarbij put uit bestaande waarde-kaders (Mooren, 2012, p. 58). Dit is een doorgaand proces dat gevoelens van begrijpelijkheid van de wereld, betrokkenheid, gemoedsrust, eigenwaarde of competentie kan opleveren. De waarde-kaders waar Mooren van spreekt betreffen zowel seculiere als religieuze en spirituele kaders. Zo kunnen politieke ideologieën ook als zingevingskader fungeren wanneer daar een gevoel van eigenwaarde aan wordt ontleend. Onder een religieus of spiritueel zingevingskader verstaat Mooren een levensbeschouwing waarin “de ervaring van het Heilige” centraal staat (Mooren, 2012, p. 59).

Godsdienstpsychologen Schnitker en Emmons (2013) onderzochten de relatie tussen religieuze vormen van zingeving en psychologische functies. Religiositeit gaat vaak samen met de ordening van persoonlijke doelstellingen in het licht van de religieuze overtuiging. Willekeurig elke handeling kan in het licht van een religieus/spiritueel doel worden verricht en zo worden ‘gesanctificeerd’. Uit onderzoek dat Schnitker en Emmons aanhalen blijkt dat zulke gesanctificeerde handelingen vaker samengaan met een gevoel van welzijn dan andere willekeurige handelingen (Schnitker & Emmons, 2013, p. 318). Mooren zou zulke handelingen vanwege het oproepen van een gevoel van welzijn als zingevend bestempelen.

Samenvattend kan worden gesteld dat wanneer het gaat om zingeving in religieuze of spirituele zin er bij dit proces een heilige, sacrale dimensie betrokken is. Deze sacrale dimensie is ingebed een zingevingskader en kan als een punt van oriëntatie dienen voor een

individu. Binnen het new age milieu is er, zoals hiervoor is benoemd, sprake van levensvisies waarin het heilige zelf een rol speelt. Het heilige zelf kan als een sacrale dimensie worden opgevat waarmee een verbinding kan worden aangegaan. Wanneer een individu vanuit een dergelijke verbinding zich op het leven kan oriënteren is er sprake van zingeving. In de volgende paragraaf zal nader worden gekeken naar de handelingen die een individu uitvoert om zich met een transcendentie (transcendente realiteit) te verbinden.

2.2.4 Verbindende handelingen

Om te onderzoeken hoe mensen zich binnen zich in concrete zin tot een transcendentie verhouden wordt hier gebruik gemaakt van het werk van godsdienstwetenschapper Meyer. Zij richt zich in haar studies op de manier waarop gelovigen zich binnen de empirisch waarneembare realiteit met een transcendentie verbinden. Hiervoor onderzoekt zij de *religieuze media* die bij deze verbinding betrokken zijn. Het begrip media moet hier in brede zin worden opgevat. Er valt te denken aan teksten, maar ook aan afbeeldingen, geluiden en geuren. Het lichaam van de gelovige functioneert daarbij zelf als een onmisbaar medium. Het gebruik van deze media roept sensaties op die in de regel door de gelovige worden opgevat als door de transcendentie opgewekt (Meyer, 2012, pp. 15-26). Een gelovige richt zich met zijn aandacht meestal niet op de aanwezigheid van een medium maar neigt deze eerder uit beeld te verliezen. In het geval dat geen bewustzijn is van de rol van de media, is er sprake van een ervaring van 'directheid' in het contact met het transcendente (Meyer, 2011, p. 31).

Wanneer een individu vanuit een religieus of spiritueel zingevingskader handelt worden hier religieuze media bij betrokken. In de hierna behandelde casussen wordt gekeken naar de manier waarop opvattingen over transcendentie in het new age milieu concreet vorm krijgen in handelingen en licht worden geworpen op de zingevende dimensie hiervan.

2.2.5 Casussen

In deze paragraaf worden twee casussen van nieuw religieuze bewegingen nader toegelicht. Het betreft rituelen die in religiewetenschappelijke studies worden behandeld. Een aantal elementen hieruit zullen worden uitgelicht. Allereerst worden de concrete handelingen die in de rituelen worden uitgevoerd geanalyseerd in het licht van de theorie over religieuze media. Daarnaast wordt er aan de hand van de behandelde theorie over zingeving gekeken hoe de uitgevoerde handelingen in de casussen zingevend kunnen zijn. Hierdoor wordt duidelijk hoe zingeving concreet tot uiting komt in nieuw religieuze bewegingen. Tot slot wordt kort besproken in welke zin de casussen kunnen worden opgevat als voorbeelden van betovering.

Gidsen in de steen

De eerste casus betreft een spirituele workshop die is bezocht door antropologe Hanneke Minkjan. In deze casus wordt duidelijk hoe een individu door middel van religieuze media zich kan oriënteren op het leven. In haar artikel *Seeking Guidance from the Spirits: Neo-*

Shamanic Divination Rituals in Modern Dutch Society (2008) bespreekt Minkjan haar waarnemingen tijdens een workshop en ze analyseert deze.

De workshop werd gegeven door Marianne, een Nederlandse vrouw. Omdat zij zich zou baseren op Siberische sjamanistische tradities kan de workshop in Jespers categorie *e*, het neopaganisme, worden onderverdeeld. De workshops werden gegeven tijdens het *Eigentijds Festival* en bestonden uit het doorlopen van een aantal rituelen. Binnen het wereldbeeld dat in deze workshops werd aangereikt wordt een transcendente realiteit aangenomen. Dit wereldbeeld omhelst de overtuiging dat er transcendente entiteiten (gidsen) bestaan waarmee gecommuniceerd kan worden. Bij het uitvoeren van de rituelen wordt geprobeerd deze communicatie te bewerkstelligen, waarbij de deelnemers de entiteiten telkens voor persoonlijk advies kunnen raadplegen. Alle rituelen gaan gepaard met een drumgeluid dat een tranceachtige staat kan opwekken. Deze via een instrument in het lichaam opgewekte staat vormt een centraal medium in dergelijke rituelen, waarbij het lichaam zich zou ‘openen’ voor de transcendente realiteit. In een van de rituelen bevoelen de deelnemers de oppervlakten van een steen waarbij de sensaties die dit opwekt worden geïnterpreteerd als een antwoord op de gestelde vraag. De binnen de workshop aangereikte en door de deelnemers aangenomen opvattingen met betrekking tot de steen is dat deze als uitingsvorm of huis voor de gids fungeert. Hiermee kan gesproken worden over de steen als medium tussen de deelnemers en de gids.

De deelnemers verhouden zich in de workshops tot een transcendentie. Via het drumgeluid, het bevoelen van de steen en andere rituele handelingen komen zij hiermee in contact. Doordat de gidsen door deelnemers worden benaderd en bevraagd kan er worden gesproken van een zich verhouden tot een transcendentie of een sacrale dimensie. De deelnemers hebben zich met concrete vragen tot de gidsen gericht en praktisch toepasbare antwoorden verkregen. Zij konden bovendien vanuit de antwoorden die zij verkregen zich oriënteren op dat deel van hun leven waarop de vragen betrekking hadden. Zoals Mooren aangaf is oriëntatie onderdeel van het proces van zingeving. De deelnemers krijgen de mogelijkheid hun dagelijkse handelingen te sanctificeren door de antwoorden die ze vanuit de sacrale dimensie hebben verkregen als richtlijnen hiervoor aan te nemen. Emmons en Schnitker gaven aan dat het sanctificeren van handelingen een groter gevoel van welbehagen met zich mee kan brengen. In lijn met de theorie Mooren kunnen de deelnemers de workshops als zingevend ervaren.

Astrologen aan de lijn

Als voorbeeld van een nieuwe religieuze beweging waarin nieuwe media worden ingezet wordt hier *Astro TV* als voorbeeld genomen. Dit is een op televisie en internet aangeboden dienst waarbij ‘spirituele specialisten’ via de telefoon kunnen worden geraadpleegd. De dienst is er net als de sjamanistische rituelen uit de vorige casus op gericht om persoonlijke vragen te beantwoorden. Doordat deze dienst zich baseert op een aantal spirituele bronnen zoals astrologie en tarotkaarten kan het worden geplaatst in de categorie *g* als nieuwe volksreligie.

Als casus wordt hier specifiek gekeken naar de aangeboden dienst van astrologen zoals besproken door Jespers (Jespers, 2012, pp. 185-192). In deze casus wordt het verloop van een televisie-uitzending besproken. Presentatrice en medium Sonia krijgt een aantal bellers aan de lijn die haar een persoonlijke vraag voorleggen. Zij claimt direct contact te maken met hun 'hogere zelf' en zo via dit contact een antwoord op hun vraag 'door te krijgen'.

Sonia gebruikt haar lichaam en kaarten waarop trefwoorden staan als media om contact te maken met het hogere zelf van degene wie ze aan de lijn heeft. Zij verwijst naar sensaties in haar lichaam die zouden worden opgewekt door het hogere zelf van de beller en haar informatie geven over deze persoon. Ook zou het hogere zelf van de beller invloed hebben op de kaarten die ze pakt, opdat zij tot een juist antwoord kan komen op de gestelde vragen. De telefoonverbinding fungeert zo als medium tussen Sonia en de beller en zijn hogere zelf.

Het bellen is een vorm van zich verhouden tot het hogere zelf als transcendentie waarmee wordt georiënteerd binnen het leven. Net als in de hiervoor behandelde casus worden ook hier praktische inzichten aangeboden die kunnen worden ingezet in het dagelijkse leven. Er is sprake van de mogelijkheid om handelingen te sanctificeren. De sanctificatie kan plaats vinden in het licht van het aangeboden beeld van het hogere zelf. Het gebruik maken van de diensten van *Astro TV* kan op deze wijze een zingevende functie vervullen.

Dat de validiteit van de media wordt geaccepteerd door de bellers blijkt uit hun reacties van instemming en dankbaarheid. Een van de bellers belt later in de uitzending terug om nog een andere vraag te laten beantwoorden. Uit het accepteren van deze media als valide instrumenten om tot antwoorden te komen blijkt dat er sprake is van een redelijk onkritische houding ten aanzien van de aangeboden visie.

In de casus die hiervoor besproken is, laat Minkjan zien dat de deelnemers van de rituelen eveneens op een niet kritische manier ondergaan. Zij lijken er geen moeite mee te hebben dat de gebeurtenissen geenszins rationeel verklaard kunnen worden. Hier kan gesproken worden van 'betoverde' voorstellingen: opvattingen die niet voortkomen uit de ratio. Hieruit blijkt dat er geen sprake is van onttovering zoals beschreven door Weber. Onttovering duidt op een trend in de samenleving waarbij traditionele religieuze en spirituele opvattingen verdwijnen en worden ingeruild voor naturalistische opvattingen. Uit de casussen kan echter geconcludeerd worden dat er ook nieuwe spirituele opvattingen bij komen, wat beschouwd kan worden als betovering.

2.2.6 Conclusie

In dit disciplinaire deel is gepoogd de vraag te beantwoorden hoe het zingevingsproces van Nederlanders zich binnen nieuw religieuze bewegingen uit. Twee casussen zijn als exemplarisch genomen voor ontwikkelingen in het hedendaagse veld van zingevingsbronnen. Hoewel de Nederlandse samenleving ontkerkelijk, hebben zich de afgelopen decennia allerlei nieuwe vormen van religiositeit en spiritualiteit ontwikkeld. Partridge spreekt in dit verband van herbetovering, een term die betrekking lijkt hebben op een reeds gesecculariseerde samenleving. Omdat hier niet van kan worden uitgegaan, lijkt het echter passender te zijn om van betovering te spreken. Er zijn in Nederland vormen van

religiositeit ontstaan die veel elementen van traditionele religiositeit vertonen, maar ook vormen die daar vrijwel geheel los van staan. Het nieuw-religieuze gebied is volop in ontwikkeling en lijkt een broedplaats voor opvattingen, rituelen en de religieuze media die hieraan te pas komen. In het new age milieu kunnen deze allen worden ingezet ten behoeve van de spirituele ontwikkeling van het heilige zelf. Deelname aan nieuw-religieuze bewegingen biedt mogelijkheden tot zingeving, waarbij zingeving wordt opgevat als een zich oriënteren op het leven via waardekers. Religieuze en spirituele vormen van zingeving onderscheiden zich doordat zij een sacrale, transcendente dimensie centraal stellen. Het lichaam, een telefoonverbinding en stenen zijn voorbeelden van een groeiend aantal religieuze media die contact met een sacrale dimensie mogelijk maken. De belofte van het hogere zelf dat het leven een positieve wending gaat nemen, mits de een of andere handeling wordt verricht, wordt door de bellers van astrologe Sonia gewaardeerd. En de telefoongesprekken met Sonia belichamen nog maar enkele van de vele nieuw religieuze opties waartoe de huidige Nederlander zich kan keren om een gevoel van zin te ontwaren.

2.3 Wijsbegeerte

De Kloof tussen Vrijheid en Verlies

Europa heeft sinds de Middeleeuwen een enorme ontwikkeling doorgemaakt. Een van de meest in het oog springende veranderingen is de plaats van religie in de moderne samenleving. Daar waar de betekenis die de mens vroeger aan zichzelf en de wereld toekende in grote mate bepaald werd door het christendom, heeft het geloof tegenwoordig die dominante positie verloren. Van de centrale plek die de kerk vroeger in de gehele samenleving innam, is traditionele religie tegenwoordig ‘een subcultureel verschijnsel geworden’ (Taylor, 2011, p. 416). In plaats hiervan heeft een enorme fragmentatie aan religieuze en spirituele bronnen van zingeving haar intrede gedaan in de samenleving. In deze thesis wordt onderzocht wat voor veranderingen van levensbeschouwelijke bronnen van zingeving er plaatsvinden in de hedendaagse Nederlandse samenleving en waar deze ontwikkelingen hun oorsprong in vinden.

Om deze vraag te beantwoorden is in eerste instantie het gedachtegoed van Nietzsche als uitgangspunt gebruikt om vast te stellen dat het vacuüm dat ontstaat door de dood van God opgevuld wordt door de geboorte van het individu. Nietzsche’s poging om de wereld na de ondermijning van het geloof op een nieuwe manier van zin te voorzien blijkt echter niet afdoende. Om daadwerkelijk tot een betekenisvolle zingeving te komen dient toekenning van waarden ingebed te zijn in een gemeenschappelijke achtergrond van begrijpelijkheid. Aan de hand van Taylor wordt dit punt uitgewerkt om te laten zien dat een mens zich door middel van een referentiekader altijd te midden van anderen moet positioneren ten aanzien van het goede. Afsluitend wordt de huidige situatie verklaard uit een tegengestelde tendens van vrijheid en verlies in de identiteit van de moderne mens.

Er zijn maar weinig denkers die zoveel invloed hebben gehad op de Europese cultuurgeschiedenis van de 20e eeuw als Friedrich Nietzsche. Een belangrijk aspect van zijn filosofie betreft zijn stellingname ten aanzien van het christendom. De plaats die het christendom in de toenmalige samenleving innam ziet hij niet als vanzelfsprekend, noch als natuurlijk en hij stelt deze dan ook in bijna al zijn geschriften continu ter discussie. Volgens Nietzsche ziet men over het hoofd ‘dat wat wij nu leven en ervaring noemen langzamerhand geworden is *en* zelfs nog volledig in wording is’ (Nietzsche, 2000, p. 30). Door inzicht te geven in de ‘dwalingen en fantasieën’ van de mens hoopt hij de geschiedenis ‘stap voor stap te verlichten’ zodat men er - in ieder geval voor een ogenblik - bovenuit kan stijgen.

Nietzsche richt zich echter niet alleen op het verleden, hij werpt ook een blik op de toekomst. In het bekende fragment in *De Vrolijke Wetenschap* (1882) doet hij dit door de dood van God aan te kondigen:

‘De dolle mens sprong midden tussen de lieden op de markt in en doorboorde hen met zijn blikken. ‘Waar God heen is?’ riep hij uit. ‘Dat zal ik jullie vertellen! Wij hebben hem gedood, - jullie en ik! Wij allen zijn zijn moordenaars!’ (Nietzsche, 1999, para. 125)

De dood van God is een metafoor voor de ontwikkeling van geloofsondermijning die de Westerse samenleving doormaakt. Een gebeurtenis die volgens hem ‘veel te groot en te ver weg is’ voor het bevattingsvermogen van velen, maar ‘eigenlijk al gebeurd is’ (Nietzsche, 1999, para. 343). Door de ondermijning van het geloof stort alles wat ‘erop was gebouwd, er tegenaan was geleund en ermee vergroeid’ was in. Alle transcendente en absolute waarden van weleer komen te vervallen. Het godsbegrip dat het goed en het kwaad, de plaats van de mens en de zin van zijn leven bepaalt verdwijnt uit de samenleving. Deze ‘verlossing van de wereld’ heeft grote gevolgen voor de samenleving:

‘Wie gaf ons de spons om de hele horizon uit te vegen? (..) In welke richting bewegen wij ons? Vallen wij niet aan één stuk door? En wel achterwaarts, zijwaarts, voorwaarts, alle kanten op? Is er nog wel een boven en beneden?’ (Nietzsche, 1999, para. 125)

Zonder horizon verliest de mens namelijk ‘alles wat voor een zinvol leven nodig is: oriëntatie, kader, motivatie, middelen, richting, bestemming’ (Taylor, 2011, p. 17). Charles Taylor gebruikt in *Bronnen van het Zelf* (1989) dezelfde ruimtelijke metafoor als Nietzsche om te beschrijven dat het hier om een identiteitscrisis gaat:

Het ontbreekt hun aan een kader of horizon waarbinnen de dingen een stabiele betekenis kunnen verwerven, waarin bepaalde levensmogelijkheden als goed of zinvol kunnen worden gezien en andere als slecht en onbeduidend. (..) Weten wie je bent, betekent dat je je in de morele ruimte kunt oriënteren, een ruimte waar zich vragen voordoen over wat het doen waard is en wat niet, over wat van betekenis en gewicht voor je is, en wat van onbeduidend en van ondergeschikt belang (Taylor, 2011, p. 70).

Het is de moderne mens die in een identiteitscrisis terecht is gekomen. Door de dood van God zijn oude ethische horizons komen te vervallen en doolt de mens richtingloos door het leven. Om niet tot nihilisme te vervallen is het volgens Nietzsche noodzakelijk dat de mens zicht krijgt op een nieuwe horizon. Er ontstaat zo een nieuw licht in de samenleving en het morgenrood van een nieuwe dag dient zich aan. Nu God dood is ligt er namelijk een zee van mogelijkheden voor de mens open: niet langer wordt de betekenis en zin van zijn leven door God bepaald, zijn horizon is eindelijk vrij en kan naar eigen wens ingevuld worden.

In *Aldus sprak Zarathustra* beschrijft Nietzsche deze ontwikkeling aan de hand van drie gedaantewisselingen van de geest van de mens. Het eerste stadium is de ontwikkeling van de geest tot een kameel. De kameel staat symbool voor een verinnerlijkte christelijke levenshouding: hij knielt neder en neemt zijn last op zich. Het is een geest van zwaarte en van onvrijheid. De kameel gaat een worsteling aan met de draak genaamd ‘Gij behoort’. Deze draak is de bron van ‘aller dingen waarde’, haar horizon en de bron van zin en betekenis voor de mens (Nietzsche, 2014, pp. 36-37). De geest van de mens ontworstelt zich aan het ‘Gij behoort’ en stelt hiervoor een ‘Ik wil’ in de plaats. Ze transformeert zich van een lastdier tot een leeuw, de koning van de dieren. De geest van de leeuw ontkent dat de zin van het menselijk leven te vinden is in een realiteit buiten deze wereld, maar is nog niet in staat ‘zich in vrijheid nieuw

scheppingswerk te scheppen'. Hiervoor moet de leeuw nog een laatste transformatie doormaken, hij moet worden tot een kind.

Door het verslaan van de draak, de dood van God, ontstaat er een vacuüm: de bron van alle waarde is komen te vervallen en de mens dient zich opnieuw te oriënteren in de wereld en zijn waarden te herwaarderen. De geest van de leeuw is de geest van het nihilisme en biedt op zichzelf nog geen alternatief waardenstelsel waardoor de mens zich weer kan oriënteren in de wereld. Door zich echter te transformeren tot een schepper van zijn eigen waarden kan de mens weer een plaats in de wereld innemen:

Ooit zei men God, als men uitkeek over verre zeeën; maar nu heb ik jullie geleerd te zeggen: Übermensch. (...) Wat jullie tot nog toe wereld noemden, moeten jullie zelf scheppen: hij moet geschapen worden naar jullie verstand, jullie beeltenis, jullie wil, jullie liefde!
(Nietzsche, 2014, para. 343)

Het is niet langer God die de zin en betekenis van het leven van de mens bepaalt, de mens wordt voortaan zelf verantwoordelijk voor zijn leven en de invulling daarvan. De dood van God zorgt voor de geboorte van het individu. Hij wordt de wetgever van zichzelf en richt zich op 'het scheppen van nieuwe eigen waarde-tafels' (Nietzsche, 1999, para. 335). De oude horizon van zin en betekenis is verdwenen en wordt door de scheppende mens van een nieuwe invulling voorzien.

In *Bronnen van het Zelf* (1989) beschrijft Taylor hoe de ontwikkeling van een horizon tot stand komt. Een horizon is een referentiekader dat een verzameling van 'kwalitatieve contrasten van cruciaal belang' omvat (Taylor, 2011, p. 59). Een dergelijke verzameling contrasten biedt de mens een achtergrond waartegen hij zich kan oriënteren in het leven en vormt de basis voor zijn handelen. Om deze contrasten te identificeren maakt Taylor een onderscheid tussen sterke en zwakke waarderingen. Sterke waarderingen brengen 'onderscheidingen tussen goed of kwaad, beter of slechter, hoger of lager met zich mee' en verwerven in tegenstelling tot zwakke waarderingen 'geen geldigheid door onze eigen verlangens, neigingen of keuzen.' Zij zijn 'daar juist onafhankelijk van en *bieden* maatstaven op grond waarvan die verlangens, neigingen of keuzes beoordeeld kunnen worden' (Taylor, 2011, p. 40). Een horizon is een verzameling van deze sterke waarderingen en fungeert als bron van zingeving voor een individu. Als de mens na de ondermijning van het geloof niet richtingloos door het leven wil gaan, dient hij zijn sterke waarderingen van weleer opnieuw te bepalen.

Herwaarderingen van waarden en verschuivingen van betekenis-horizonten zijn processen die in de geschiedenis van de mensheid continu hebben plaatsgevonden. De transformatie die de Germaanse stammen ondergingen bij hun overgang naar een Romeins en christelijk wereldbeeld zal in de toenmalige samenleving even ingrijpend zijn geweest als de transformatie die in de moderne gesecculariseerde wereld plaats heeft gevonden. Een groot verschil tussen deze overgangen is dat er bij de laatste transformatie geen samenlevingsbreed gedeelde horizon voor in de plaats is gekomen. In de moderne tijd zijn referentiekaders in het algemeen problematisch geworden. Daar waar het traditionele referentiekader vroeger relatief onbetwist was, wordt nu geen enkel referentiekader meer als vanzelfsprekend gezien. In plaats van een

horizon die door iedereen gedeeld wordt, lijkt het alsof iedereen in de hedendaagse samenleving de vrijheid heeft genomen om een eigen verzameling van sterke waarderungen te ontwikkelen.

Wanneer Taylor over vrijheid spreekt, heeft hij het over zowel positieve als over negatieve vrijheid: over de vrijheid om je eigen vermogens in te zetten en over vrijheid van invloed van anderen (Taylor, 2011, p.521). De positieve vrijheid van onze individualistische samenleving is alleen mogelijk door het 'ruime gebied van negatieve vrijheid' (Taylor, 2009, p. 104). Het is dit gebied waar we 'alleen, onder vrienden en familie of in vrijwillige verbanden, de samenleving de rug *kunnen* toekeren, onze gecodeerde rollen afleggen, denken en voelen met ons hele wezen en diverse vormen van intense gemeenschappelijkheid ontdekken' (Taylor, 2009, p. 105). Het blijft echter de vraag in hoeverre de mens echt vrij genoemd kan worden. Het gebied van negatieve vrijheid is nooit volledig, altijd zal er sprake zijn van factoren zoals culturele plaatsing en economische gesteldheid die invloed hebben op het individu en de keuzes die hij maakt. In deze thesis wordt niet ingegaan op deze factoren, maar uitgegaan van een ruim gebied van negatieve vrijheid als typerend kenmerk voor de moderne situatie en de autonomie van het individu.

Ondanks de ondermijning van traditionele referentiekaders moet er volgens Taylor altijd sprake zijn van een gedeelde betekenis wil een mens betekenisvol over de zin van zijn leven praten. Een horizon kan niet in het luchtledige tot stand komen. Wil een horizon daadwerkelijk zingevend zijn, dan is het volgens Taylor niet voldoende dat de keuze voor bepaalde sterke waarderungen een keuze is die wij in vrijheid maken. Het gaat er ook om wat voor keuzes we maken, deze dienen ingebed te zijn in een gemeenschappelijk referentiekader. In het boek *De Malaise van de Moderniteit* (1991) werkt Taylor dit punt treffend uit. Hij beschrijft hoe het individualisme in de moderne samenleving geleid heeft tot een vorm van relativisme waarbij 'standpunten op geen enkele wijze gebaseerd zijn op de rede of op de natuur der dingen, maar uiteindelijk door ieder van ons alleen maar worden ingenomen omdat wij onszelf daartoe aangetrokken voelen' (Taylor, 2002, p. 30). Het goede leven wordt zo door ieder individu op een eigen manier ingevuld 'in het pluralistische besef dat deze één van de vele is, maar niet noodzakelijk bindend voor anderen' (Taylor, 2011, p. 56).

Het is op dit punt dat Taylor afstand neemt van Nietzsche. Nietzsche bekritiseert alle waarden die van buiten af de betekenis horizon van een individu vormen en stelt daarvoor de scheppende mens in de plaats die zelf zijn horizon creëert. Taylor problematiseert echter de mogelijkheid dat een mens op zichzelf waarden kan creëren die significant zijn zonder een achtergrond van begrijpelijkheid. Keuzemogelijkheden worden waardevol doordat er in vrijheid uit gekozen kan worden, maar deze waarde bestaat alleen bij gratie van het feit dat sommige keuzes belangrijker zijn andere. Wanneer alle keuzes gelijkwaardig zijn, dan verliezen de keuzes hun waarde en wordt het verschil tussen verschillende keuzes onbetekenend. Nietzsche stelt geen criteria aan de keuzes die de scheppende mens maakt, zolang hij ze maar zelf kiest. Volgens Taylor is 'het uitsluiten van eisen die opkomen van buiten het *individu* nu juist het onderdrukken van de betekenisvolle omstandigheden' waardoor 'de voorwaarde *wordt vernietigd* waaronder het ideaal kan worden gerealiseerd' (Taylor, 2002, p. 50).

Dat iets in vrijheid wordt gekozen is alleen niet voldoende om als bron van zingeving te fungeren. Wil een horizon daadwerkelijk identiteitsvormend en zingevend zijn, dan moet het

individu zich hiervoor te midden van anderen oriënteren ten aanzien van het goede. Deze observatie valt samen met de eerder besproken opvatting over negatieve vrijheid. Hoewel negatieve vrijheid een ruim gebied beslaat, lijkt er nooit sprake te kunnen zijn van een volledige vrijheid. De oriëntatie van het individu op de wereld vindt altijd plaats onder invloed van factoren buiten hem. De keuzes die een individu zelf lijkt te maken, vinden in werkelijkheid mede plaats door zijn verhouding ten opzichte van zijn omgeving. Ook de waarderingen voor keuzemogelijkheden komen niet louter het individu voort, zij komen in een dialoog met anderen tot stand.

In de moderne cultuur is er een tendens waarneembaar waarbij het individu wordt aangespoord om onafhankelijk van zijn omgeving betekenis aan zichzelf te ontleen. Men wordt aangemoedigd om het eigen gevoel te volgen en eigen waarden te creëren om zo zijn eigen weg en persoonlijke vervulling van het leven te vinden. Dit alleen is echter niet afdoende om tot een betekenisvolle bron van zingeving te leiden. Om dit te bewerkstelligen is het nodig dat het individu zich in een dialoog over betekenis met iets buiten zichzelf verbindt. Dit zijn twee tendensen die op gespannen voet met elkaar staan: enerzijds is er sprake van een individuele zoektocht waarbij waarden uit het individu zelf voortkomen en anderzijds is het noodzakelijk, willen deze waarden zingevend zijn, dat ze ingebed zijn in een gemeenschappelijk kader. In de samenleving zie je de dynamiek tussen deze verschillende tendensen terug in de enorme diversiteit aan religieuze en spirituele levensbeschouwingen. Van Yoga tot Boeddhisme en van Evangelische kerken tot new age en Zen: er is voor het individu een enorme diversiteit aan zingevingsbronnen beschikbaar om zich op een authentieke wijze te oriënteren in de wereld.

Taylor typeert deze situatie in het boek *A Secular Age* als een spirituele supernova: onder invloed van een cultuur van expressief individualisme is er op religieus gebied een enorm pluralisme aan keuzemogelijkheden ontstaan (Taylor, 2009, p. 411). Dit zogenaamde nova-effect komt voort uit een tegengestelde druk in de omsloten identiteit van de moderne mens:

Deze toestand wordt bepaald door een zekere druk van twee kanten: een diepe verankering in deze identiteit en de daarmee gepaard gaande relatieve onkwetsbaarheid voor alles buiten de menselijke wereld, maar tegelijkertijd een besef dat door die afsluiting, die haar veiligheid garandeert, wellicht iets wordt afgedicht (Taylor, 2009, p. 416).

Door de onttovering van de wereld heeft het moderne zelf een vrijheid verworven in zijn omgang met de wereld; ze is in staat om haar horizon en referentiekader naar eigen dunk in te vullen. Deze vrijheid gaat echter ook gepaard met een gevoel van verlies: door de dood van God is de mens haar geborgenheid in de omgang met de wereld verloren. Het zorgt voor 'een wijdverbreid gevoel van malaise over de onttoverde wereld, een gevoel dat de wereld vlak is en leeg' (Taylor, 2009, p. 414). Het is deze tegengestelde druk van vrijheid en verlies binnen de menselijke identiteit die ervoor zorgt dat de moderne mens zijn relatie met een transcendent kader door middel van nieuwe religies of spirituele bewegingen probeert te herstellen.

In plaats van na de dood van God richtingloos door het leven te dolen, gebruikt de moderne mens zo haar vrijheid om nieuwe bronnen van zingeving te exploreren en opnieuw haar oriëntatie in het leven te hervinden. Het belang van een persoonlijke zoektocht staat hierbij

centraal: de vrijheid die de mens verworven heeft door haar bevrijding van de geloofshorizon wil ze niet meer los laten. De weg terug tot de vaste horizon van orthodoxie lijkt definitief afgesloten: deze verzameling van sterke waarderingen botst daarvoor te veel met de verworven vrijheid en past niet in het authenticiteitsideaal. In plaats daarvan vinden er twee verschillende veranderingen plaats binnen bronnen van zingeving. Allereerst vinden in de reeds bestaande zingevingbronnen innovaties plaats waarmee getracht wordt met de tijd mee te gaan. Door het referentiekader te verbreden en te veranderen tracht men hiermee in te spelen op de hedendaagse vraag naar authentieke aansluiting. Daarnaast wordt het veld van betekenisystemen breder door een toename van nieuwe vormen die zich afzetten tegen geïnstitutionaliseerde religie. Door deze toename aan keuzemogelijkheden krijgt de mens steeds meer de mogelijkheid om ook daadwerkelijk een authentieke keuze te maken, een die past bij zijn eigen inzichten en waarden.

Deze ontwikkelingen konden alleen maar tot stand komen doordat het moderne zelf naast de vrijheid, ook de mogelijkheid heeft gekregen om zichzelf in een ruimte te midden van anderen op het goede te oriënteren. Onder invloed van de grote technologische veranderingen in de tweede helft van de twintigste eeuw is de mens in contact gekomen met andere religieuze zingevingbronnen. Daar waar 'de gefragmenteerde cultuur van de nova oorspronkelijk slechts van de elite was, wordt *ze nu* door hele samenlevingen heen verbreid' (Taylor, 2009, p. 411). Verschillende stemmen en referentiekaders zijn met elkaar in contact gekomen en door dit contact ontstaat er een intermenselijke dialoog over de verschillende horizonnen en hun specifieke sterke waarderingen. Het is dit contact tussen de verschillende kaders dat zorgt voor het ontstane pluralisme op religieus vlak. Enerzijds is dit contact ervoor verantwoordelijk dat er een oriëntatie in de morele ruimte op gang komt en anderzijds biedt ze de mens diverse mogelijkheden aan om zich authentiek te oriënteren op het goede.

Nietzsche zou het moderne kleurenpalet van zingevingsmogelijkheden waarschijnlijk typeren als een van de naweën van de geboorte van het individu. De hedendaagse mens zou in zijn ogen nog niet sterk genoeg zijn om de dood van God te verwerken en in plaats daarvan toevlucht zoeken in de schaduw van deze gebeurtenis die nog steeds over de samenleving heen trekt. Het is echter de vraag of zijn visie van de mens als schepperskind dat geheel autonoom zijn eigen waarden creëert de mens voldoende grip geeft om zich te oriënteren in de wereld. Waar Nietzsche gelijk in heeft gekregen is dat de mens zijn eigen waarden centraal is gaan stellen bij de herschepping van zijn horizon. In de moderne samenleving is de nadruk komen te liggen op een authentieke oriëntatie in de wereld. De mens heeft door de onttovering van de wereld en de dood van God een vrijheid verworven die ingevuld wordt met een persoonlijke zoektocht naar het goede. Te midden van anderen is ze zich hierop opnieuw gaan oriënteren om zo een geborgenheid in haar omgang met de wereld te hervinden. De fragmentatie en diversiteit van zingevingbronnen die hiervan het gevolg zijn, zijn een teken van de kloof tussen vrijheid en verlies en verlossen de moderne mens uit deze spagaat.

3.Integratie

3.1 Conflicten & Mapping

Na het behandelen van de disciplinaire delen worden in dit deel van de scriptie de verschillende disciplinaire perspectieven vanuit een interdisciplinair niveau onderzocht op hun overeenkomsten en verschillen. De verschillende deeldisciplines behandelen ieder een eigen onderzoeksterrein en kunnen daardoor niet zonder meer naast elkaar worden gelegd. De onderzoeksterreinen kunnen als volgt in kaart worden gebracht:

ASW onderzoekt met name veranderingen binnen de samenleving op institutioneel niveau. In dit onderzoeksterrein staat het sociale domein centraal. Hoewel groepen als onderzoeksterrein de overhand hebben, wordt er samenlevingsbreed ook gekeken naar de individuele invulling hiervan binnen groepsverband. Centraal hierbij staat een onderzoek naar de wisselwerking tussen het individu en de sociale omgeving.

RW focust zich op de religieuze activiteiten van één specifieke groep binnen de hedendaagse Nederlandse samenleving, de nieuw-religieuzen. Binnen deze groep worden twee casussen behandeld. Er wordt zowel gesproken over religieuze en spirituele overtuigingen, handelingen en over de middelen die hiertoe gebruikt worden.

WBG richt zich op de aspecten van en de voorwaarden voor de verhouding van mensen tot zingevingsbronnen als waardekers in de hedendaagse samenleving. In het wijsgerig onderzoek is het onderzoeksgebied erg breed; de veranderingen binnen zingevingsbronnen hebben niet specifiek betrekking op Nederland, maar worden geanalyseerd als een ontwikkeling binnen de gehele westerse samenleving.

De behandelde gebieden overlappen elkaar niet volledig en hebben elk een eigen onderzoeksgebied. Het onderzoeksgebied van WBG omvat het gebied van RW en ASW en trekt conclusies over ontwikkelingen binnen de gehele westerse beschaving. RW spreekt over religieuze praktijken die een klein onderdeel uitmaken van het onderzoeksgebied van ASW en WBG en het terrein van ASW omvat de gehele Nederlandse samenleving. Wanneer onze hoofdvraag aan de hand van de disciplinaire inzichten beantwoord wordt, moet hiermee rekening gehouden worden, alsmede met de invalshoeken van de verschillende disciplines die in het kort als volgt kunnen worden weergegeven:

Het perspectief van ASW stelt de levensbeschouwelijke veranderingen in de samenleving centraal en kijkt naar de praktijk en de inhoud van geloofsovertuigingen en uitwerkingen op zowel micro- als macroniveau. De reden voor de belangstelling in zowel micro- als macroniveau is omdat er uitgegaan wordt van een bi-directionele verhouding tussen individu en zingevingsbronnen. Er wordt aangenomen dat bronnen van zingeving en individu elkaar beïnvloeden. ASW heeft in dit onderzoek gebruik gemaakt van empirisch verkregen gegevens. De gegevens zijn voornamelijk afkomstig van het Sociaal Cultureel Planbureau uit de vragenlijst *Culturele Veranderingen*. Er wordt geen gebruik gemaakt van grote theorieën, in plaats daarvan wordt de empirische data geïnterpreteerd. Hierbij maakt ASW twee aannames over hun objectiviteit. Ten eerste wordt aangenomen dat mensen waarheidsgetrouw

vragenlijsten kunnen beantwoorden. De tweede aanname is dat deze vragenlijsten betrouwbare en waarheidsgetrouwe resultaten opleveren.

RW bestudeert twee voorbeelden van religieuze praxis en benadert deze vanuit verschillende perspectieven. Er wordt aandacht besteed aan de plaats van new age binnen het veld van de nieuw-religieuze bewegingen. RW neemt daarbij aan dat de casussen uit het new age milieu representatief zijn om uitspraken te doen over nieuwe, hedendaagse vormen van religiositeit in Nederland. Om de praxis te analyseren wordt gebruik gemaakt van theorieën en concepten uit verschillende disciplines: religiewetenschap, humanistiek, godsdienstpsychologie en -antropologie. RW kijkt hierdoor vanuit een multidisciplinaire bril. Vanuit het toepassen van de theorieën en concepten op de concrete handelingen uit de casussen wordt gepoogd geldige inzichten te verkrijgen

WBG neemt in haar onderzoek aan dat er in ontwikkelingen in de werkelijkheid zoiets bestaat als een logische samenhang die zichtbaar gemaakt kan worden door middel van wijsgerige reflectie. Deze aanname resulteert onder andere in de theorie dat het de tegengestelde druk van vrijheid en verlies binnen de omsloten menselijke identiteit is, die ervoor zorgt dat de moderne mens zijn relatie met een transcendent kader op onorthodoxe wijze probeert te herstellen. Bij dit proces staat het belang van een individuele zoektocht centraal: de mens kan en wil een authentieke keuze maken die past bij zijn eigen inzichten en waarden. Deze mogelijkheid is samen met het contact tussen verschillende stemmen en referentiekaders verantwoordelijk voor de spirituele supernova die vandaag de dag zichtbaar is. Voor WBG is het moeilijk om bij een theorie als deze van hard bewijs te spreken. In tegenstelling tot de natuur- en sociale wetenschappen is er bij de WBG geen sprake van bewijs in de zin van kwantitatieve gegevens. Bewijs wordt binnen dit specifieke onderzoek verkregen door goed naar concepten en ontwikkelingen te kijken en zo te trachten een logische samenhang of tendens inzichtelijk te maken.

De rode lijn in deze thesis is dat we alles onderzoeken, definiëren en bespreken in het licht van zingevingsbronnen. Alle disciplines delen de opvatting dat dit een groeiend heterogeen, dynamisch veld is. Disciplines verschillen echter in inzicht welke factoren op welke wijze een rol spelen, en op welke niveaus dat gebeurt. Voor we deze factoren en de niveaus waarop zij een rol spelen bespreken, dient het concept ‘bronnen van zingeving’ van een gemeenschappelijke basis te worden voorzien. Hiervoor vergelijken we eerst de verschillende disciplinaire inzichten met elkaar, vervolgens bespreken we de verschillen tussen de inzichten en waar deze verschillen vandaan komen en met behulp hiervan kunnen we uiteindelijk een *common ground* formuleren.

Na de integratie van dit concept behandelen we de verschillende factoren die vanuit de verschillende disciplines van invloed zijn gebleken op hedendaagse bronnen van zingeving en de veranderingen die in dit veld hebben plaatsgevonden. Voor de integratie van de factoren die een rol spelen bij de verandering van zingevingsbronnen in de samenleving gebruiken wij eenzelfde integratiestructuur als bij het integreren van bronnen van zingeving. Hoe deze processen precies in verhouding tot elkaar staan laten we uiteindelijk zien in het laatste deel van de integratie, de *More Comprehensive Understanding*.

3.2.1 Bronnen van Zingeving

De drie disciplines verhouden zich door de verschillende disciplinaire perspectieven en corresponderende deelvragen op een geheel andere wijze tot het onderzoeksobject. Vanuit ASW is gekeken wat voor verschillen zich hebben voorgedaan in de wijze waarop het individu en de groep zich verhouden tot zingevingbronnen. Uit het deel van RW is duidelijk geworden hoe het proces van zingeving zich uit in nieuw-religieuze bewegingen. Tenslotte heeft WBG inzicht gegeven in wat zingeving precies inhoudt en aan wat voor voorwaarden ze dient te voldoen, wat voor verandering er binnen zingevingbronnen in de maatschappij heeft plaats gevonden en waar deze ontwikkeling haar oorsprong in vindt.

ASW beschouwt zingevingbronnen als uitgewerkte levensbeschouwelijke systemen waarvan geïnstitutionaliseerde religie en esoterische stelsels slechts twee mogelijkheden daarvan zijn. Bronnen van zingeving veranderen in plaats en tijd. Ook wordt er onderscheid gemaakt tussen de dominante traditionele zingevingbronnen en alternatieve zingevingbronnen, die niet met een kerkelijke organisatie verbonden zijn. Daarnaast stelt ASW vast dat zingevingbronnen niet louter individueel gevormd worden. Het kader waarbinnen bronnen van zingeving worden gezien is dat het individu invloed heeft op zingevingbronnen en de zingevingbronnen op haar beurt weer op het individu.

RW vat zingeving op als een proces waarbij een persoon zich op het leven oriënteert en daarbij gebruik maakt van waardeaders. Dit proces van zingeving maakt de mens betrokken bij de wereld, geeft hem er grip op en bevordert zijn gemoedsrust, eigenwaarde en competentie. Een religieus of spiritueel zingevingskader onderscheidt zich van een seculier zingevingskader doordat de directe ervaring van het transcendent hierbij centraal staat. Deze sacrale dimensie is een centraal element binnen een religieus of spiritueel zingevingskader en dient als punt van oriëntatie voor de mens. Binnen een religieuze of spirituele stroming gaat de mens via religieuze media actief een interactie aan met een transcendent realiteit om vanuit deze verbinding zich op het leven kan oriënteren en er sprake is van zingeving.

Vanuit het perspectief van WBG voorziet een zingevingbron de mens van oriëntatie, kader, motivatie, middelen, richting en bestemming in het leven. Zonder bron van zingeving komt de mens in een identiteitscrisis terecht: hij weet niet langer meer wie hij is en hoe hij zich tot de wereld moet verhouden. Bronnen van zingeving lijken op twee manieren tot stand te kunnen komen. Allereerst kan de zin en betekenis van het leven door de mens zelf bepaald worden. Deze vorm van zingeving blijkt de mens echter niet voldoende grip te geven om zich te oriënteren in de wereld. Deze oriëntatie dient namelijk ten midden van andere zelve te gebeuren, er dient sprake te zijn van een gedeelde waarde horizon. In een intermenselijke dialoog over verschillende waarden komt zingeving pas werkelijk tot stand.

Uit de verschillende disciplinaire inzichten blijkt dat bronnen van zingeving de mens in staat stellen om zich te oriënteren in de wereld. Deze bronnen komen niet individueel, maar binnen een samenleving tot stand. Binnen levensbeschouwelijke zingevingbronnen maakt de mens door middel van religieuze media contact met een transcendent realiteit. Deze middelen zijn een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand komen van zingeving.

De verschillen tussen de disciplinaire inzichten komen voort uit de verschillen tussen de disciplines. Daar waar ASW zich richt op individuele invulling en de sociale dimensie, richt RW zich op de concrete omgang met zingevingsbronnen en WBG op een conceptuele analyse van zingevingsbronnen. De verschillende disciplinaire invalshoeken op zingevingsbronnen kunnen met elkaar verbonden worden door een definitie te formuleren met de volgende reikwijdte:

Bronnen van zingeving zijn betekenisaders die binnen een samenleving tot stand komen, de mens oriëntatie voor zijn plaats in de wereld bieden en hem hiervoor de middelen verschaffen.

3.2.2 Secularisering

Uit de disciplinaire delen is gebleken dat secularisering als een van de belangrijkste factoren van invloed is op het veranderde veld van bronnen van zingeving. Uit de verschillende disciplinaire delen blijkt echter dat secularisering geen eenduidig fenomeen is.

ASW begrijpt secularisering in eerste instantie als een proces van ontkerkelijking waarbij de georganiseerde traditionele religie haar sociale invloed en culturele waarde in de maatschappij verliest. Wanneer secularisering beschouwd wordt vanuit kerklidmaatschap, kerkgang of fysieke kenmerken zoals kerkgebouwen kan er door een gestage afname gesproken worden van een seculariserende maatschappij. Het is nu echter nog niet duidelijk of de samenleving een karakter krijgt waarin weinig referentie naar het bovennatuurlijke is. Wanneer geloof namelijk begrepen wordt als referentie naar het bovennatuurlijke kan er niet direct gesproken worden over een seculariserende maatschappij. Een meerderheid van alle Nederlanders maakt vandaag de dag in zijn levensbeschouwelijk systeem een referentie naar het bovennatuurlijke en meer dan twee-derde van alle Nederlanders geeft aan dat ze in ieder geval enige binding met spiritualiteit heeft. Deze binding heeft een meer oppervlakkig karakter gekregen, waarin wel weer de trend van secularisering opgevat als het verdwijnen van religiositeit gezien kan worden.

Vanuit RW wordt secularisering in enge zin begrepen als het proces van ontkerkelijking van de samenleving. In bredere zin wordt secularisering begrepen als de onttovering van de maatschappij: er is sprake van een gestage afname van religiositeit. Deze opvatting van secularisering is echter niet onbetwist. Moderne religiewetenschappers stellen dat religiositeit of spiritualiteit juist weer in nieuwe vormen aan het terugkeren is in de maatschappij, er lijkt sprake te zijn van een herbetovering van de samenleving. Deze ontwikkeling vertaalt zich in veranderingen binnen levensbeschouwelijke perspectieven én in het veranderde gedrag dat hiermee gepaard kan gaan. Vanuit dit perspectief is er geen sprake van het verdwijnen van religiositeit, maar van een opkomende veelvoudige geloofsdimensie.

WBG beschrijft secularisering als een complex fenomeen dat uit verschillende elementen bestaat. Allereerst kan secularisering begrepen worden als een afname van religieuze overtuiging en als afname van kerkgang en kerklidmaatschap. Een andere invalshoek op secularisering is de verdwijning van religie uit de publieke sfeer naar de privésfeer. Op maatschappelijk niveau heeft de kerk haar autoriteit verloren en is religie verworden tot een persoonlijke aangelegenheid. Toch wordt het verschijnsel secularisering niet volledig begrepen wanneer men slechts deze twee aspecten identificeert. Secularisering kan namelijk ook beschouwd worden als een overgang van een samenleving waarin religie een dominante plaats heeft naar een samenleving waarin geloof een van de vele mogelijkheden wordt naast andere levensbeschouwelijke systemen met eenzelfde functie.

De verschillende perspectieven op secularisering komen logisch voort uit de verschillende disciplines. ASW focust zich op de sociale structuren en de invloeden die verschuiven door de veranderende plaats van religie in samenleving, RW richt zich op veranderingen in vormen van religiositeit en WBG kijkt naar de verschuiving in waardesystemen en de verhouding tussen

dergelijke systemen. Tussen de verschillende inzichten en perspectieven kan er een *common ground* gecreëerd worden door middel van extensie van de definitie van secularisering. De scope van de term wordt hierbij op conceptueel niveau uitgebreid zodat de term dekkend wordt voor de bijbehorende fenomenen. Gezamenlijk stellen wij een nieuwe, overkoepelende definitie van secularisering voor:

Secularisering is een fenomeen waarbij religieuze kaders hun dominante positie op individueel en maatschappelijk niveau verliezen en er nieuwe invullingen voor in de plaats komen.

Deze nieuwe definitie doet denken aan de betekenis die Habermas aan postseculariteit geeft. Postseculariteit draait in zijn opvatting om een bewustzijn binnen de samenleving dat religiositeit in brede zin niet verdwijnt, maar een blijvende rol heeft in de samenleving. Wij gebruiken de term postseculier om het huidige gebied van waardeaders aan te duiden. Dit dynamische en heterogene veld noemen wij het post-seculiere veld. Hiermee verwijzen wij naar het hedendaagse veld van bronnen van zingeving in Nederland, waarin seculiere naast religieuze en spirituele bronnen bestaan.

3.2.2 Individualisering

Een andere factor die van invloed is gebleken op de veranderingen binnen zingevingbronnen is de individualisering van de Nederlandse samenleving. Vergeleken met eerdere generaties hebben Nederlanders steeds meer de mogelijkheid gekregen en aangegrepen om op basis van eigen goeddunken hun leven vorm te geven. In de verschillende disciplinaire stukken komen de volgende inzichten omtrent individualisering naar voren :

Volgens ASW is er binnen de samenleving sprake van individualisering. Binnen het onderzoekdomein kan er volgens ASW tevens gesproken worden van religieuze individualisering. Zo is er onder de Nederlandse bevolking bijvoorbeeld grote aanhang voor de stelling dat de zin van het leven gevonden moet worden in de eigen unieke innerlijke ervaring en in de ontwikkeling van het eigen vermogen. Deze opvatting is niet noodzakelijk verbonden met religiositeit of spiritualiteit, maar geeft in bredere zin weer dat het individu een centrale plaats inneemt binnen zingeving. Bij ASW wordt er gesproken over zelfspiritualiteit, dat beschreven wordt als de overtuiging dat de zin van het leven ligt in het ontdekken van het ware ik. Vanuit het perspectief van ASW is dit de essentie van veel hedendaagse spirituele bewegingen en bepalend voor de verandering van het post-seculiere veld.

RW spreekt over zelfspiritualiteit en laat zien dat het een belangrijke rol speelt binnen nieuw religieuze zingevingbronnen. Helaas benoemt zelfspiritualiteit als een overkoepelende factor in het new age milieu. Zelfspiritualiteit draait om het ontdekken en beleven van de authenticiteit en heiligheid van het zelf via verschillende religieuze en/of spirituele handelingen. Het individu heeft hiervoor veel keuzemogelijkheden en kan hierin zijn eigen weg gaan. In het op het eerste gezicht onderling verdeelde new age milieu blijkt individualisering een gedeelde factor te zijn.

In het disciplinaire deel van WBG wordt de geboorte van het individu tegenover de dood van God gesteld. Daar waar religie eerst de zin en betekenis van het leven van een mens bepaalde, is hij nu zelf verantwoordelijk voor zijn leven en de invulling hiervan. De hedendaagse samenleving wordt getypeerd als een cultuur van expressief individualisme. Centraal in deze cultuur staat het idee de motieven, verlangens en waarden van het individu centraal zijn komen te staan en bepalend zijn geworden voor vormgeving van het eigen leven. Expressief individualisme valt zo samen met het authenticiteitsideaal: het maken van een authentieke keuze die uit de eigen persoon voortkomt en de kern vormt van de zoektocht naar de plaats van de mens in de wereld.

Bij de cultuur van expressief individualisme dient echter een nuance geplaatst te worden: zin en betekenis komen niet op zichzelf tot stand, maar altijd binnen netwerken van gesprek. Wil de individualistische mens zijn identiteit op een betekenisvolle wijze definiëren, dan dient dit te gebeuren tegen een achtergrond van dingen die er toe doen. Individualisme betekent dan niet het zich louter op de ontwikkeling van het zelf te focussen, maar zichzelf te realiseren in dialoog met anderen. Wil individualisme daadwerkelijk betekenisvol zijn, dan dient er sprake te zijn van een gedeelde waardehorizon.

Een overeenkomst tussen de verschillende disciplinaire inzichten is dat individualisering in relatie tot bronnen van zingeving bestaat uit de centrale plek die het individu hierbinnen inneemt. De bron voor de zin van het leven dient de mens in zichzelf te vinden.

Alle disciplines identificeren vrijheid van keuze als een centraal element van individualisering. Vanuit een eigen gevoel en eigen verhaal maakt het individu een keuze voor een bepaald betekenis kader. Hier ontstaat er echter een conflict tussen de verschillende disciplines. WBG stelt namelijk dat niet alle keuzes die een individu kan maken gelijkwaardig zijn. De onderliggende assumptie is dat de dialoog over sterke waarderings maatstaven verschaft waarmee de betekenisvolheid van keuzes beoordeeld kunnen worden. Keuzemogelijkheden zijn waardevol doordat ze in vrijheid gekozen zijn, maar deze waarde komt alleen tot stand wanneer ze ingebed zijn in een gemeenschappelijk referentiekader.

Door middel van extensie kan er een *common ground* worden gecreëerd tussen de drie disciplines. Het originele concept wordt door middel van deze techniek zo uitgebreid dat haar scope verbreed wordt en het de verschillende inzichten omvat:

Individualisering is het proces van het verwerven van autonomie door de moderne mens om eigen keuzes te maken die betekenisvol dienen te zijn.

3.2.3 Rationalisering en irrationaliteit

Twee andere belangrijke elementen die van invloed zijn op de veranderingen die binnen het veld van zingevingbronnen hebben plaats gevonden zijn de rationalisering van de samenleving en de behoefte aan irrationaliteit van de mens.

Hoewel ASW niet direct over rationalisering of de irrationaliteit van de mens spreekt, wordt er uitgegaan van een overwegend rationalistische maatschappij. Dit is bijvoorbeeld te zien in de grote mate van bureaucratie waarbinnen rationele overwegingen de norm zijn. Rationalisering kan binnen ASW ook gelijk worden gesteld aan verwetenschappelijking: er is op maatschappelijk niveau meer behoefte aan rationele verklaringen dan aan irrationele oplossingen. ASW erkent echter ook dat er een mogelijkheid bestaat dat mensen altijd behoefte zullen hebben aan transcendente en irrationele verklaringen.

RW behandelt het concept rationalisering zoals gebruikt door Weber. Het gaat hierbij om een proces dat onderdeel is van de moderniserende samenleving, waarin steeds meer door de ratio verklaard wordt. Niet rationeel te verklaren religieuze overtuigingen worden hierdoor naar de marge gedrukt. Uit de verschillende casussen die behandeld zijn blijkt echter dat er in de samenleving niet alleen sprake is van rationalisering, maar dat met betrekking tot zingeving ook irrationaliteit wordt omarmd. Het lijkt geen noodzaak dat een religieuze of spirituele opvatting rationeel te verklaren is om zingevend te kunnen zijn. De behoefte aan het irrationele zie je terug in de opkomst van nieuwe religiositeit waarbinnen religieuze media gebruikt worden als valide instrumenten om praktische en toepasbare antwoorden te verkrijgen..

Vanuit WBG wordt rationalisering begrepen als een proces waarbij de wereld in toenemende mate vanuit de ratio verklaard wordt. De rationalisering van de wereld vindt haar oorsprong in het idee dat de rede de uiteindelijke criteria geeft voor het bepalen van de rechtvaardiging van overtuigingen. De rede wordt hierbij tot hoogste autoriteit gemaakt in alle morele, religieuze en politieke kwesties.

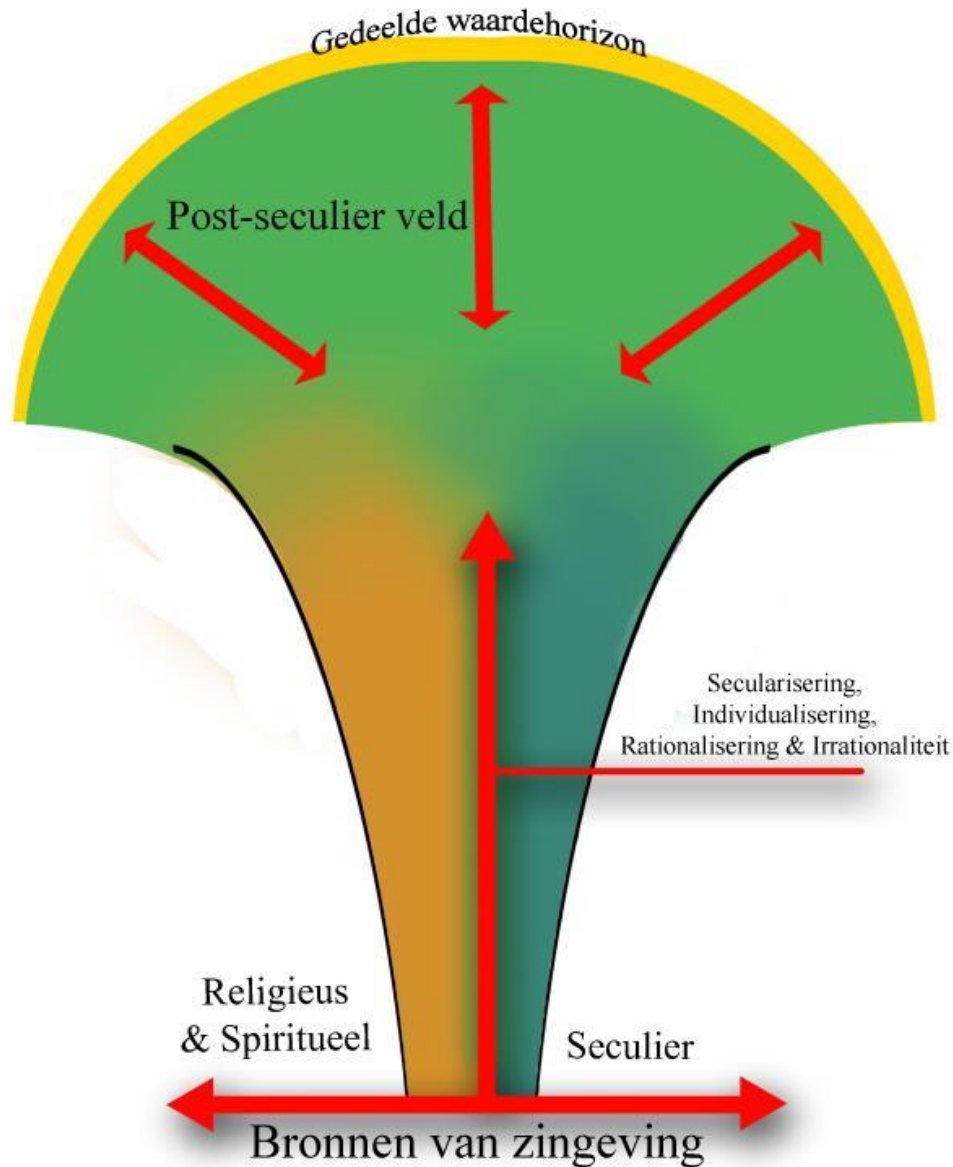
Rationalisering hangt nauw samen met onttovering. Een onderliggende aanname van een rationeel wereldbeeld is het paradigma van verklaring dat stelt dat alles wat bestaat in principe verklaarbaar is door natuurwetten. Doordat niet langer het geloof, maar de rede de autoriteit wordt voor het waarheidsgehalte van overtuigingen verandert de wereld van een betoverde kosmos vol met spirituele krachten in een ordelijk geheel dat functioneert volgens vaststaande natuurwetten en waarin inzicht kan worden verkregen door de rede. De rationalisering van de wereld zorgt echter voor een gevoel van malaise over de onttoverde wereld, een gevoel dat de wereld vlak is en leeg. De mens zal hierdoor trachten haar geborgenheid in de omgang met de wereld te hervinden door op een irrationele en onorthodoxe wijze een betekenisvolle relatie met de wereld te herstellen wat zijn weerslag vindt in zingevingbronnen.

Rationaliteit wordt in de drie disciplines naturalistisch opgevat en heeft betrekking op causale verbanden die voor de ratio inzichtelijk zijn. Irrationaliteit wordt door de disciplines begrepen als keuze voor het zich verhouden tot een transcendente kracht, macht of

werkelijkheid. Het verschil in inzicht tussen de disciplines is dat ASW en RW rationalisering en irrationaliteit voornamelijk begrijpen als maatschappelijk fenomeen, terwijl WBG de werkzame principes hierachter inzichtelijk probeert te maken. Hoewel hier niet sprake is van een daadwerkelijk verschil van inzicht, is er wel sprake van een verschil van perspectief. Deze verschillen komen voort uit de verschillende onderzoeksmethoden en terreinen van de disciplines zoals besproken in *Conflicten & Mapping*. De disciplines verschillen niet van inzicht omtrent de irrationaliteit van de mens. Alle drie de disciplines erkennen dat er in de maatschappij een proces van rationalisering plaatsvindt, maar ook dat er in de mens een dispositie tot irrationaliteit bestaat. Rationaliteit en irrationaliteit zijn twee concepten die lijnrecht tegenover elkaar staan. *Common ground* tussen deze concepten en de verschillende inzichten van de disciplines kan gecreëerd worden door deze concepten te transformeren en te plaatsen op een continuüm waarbij rationaliteit en irrationaliteit de twee uitersten vormen. Tussen deze uitersten bestaan schalen waarop mensen op verschillende manieren geplaatst kunnen worden. Binnen een individu kunnen zowel rationele als irrationele opvattingen naast elkaar bestaan. Gezamenlijk komen de drie disciplines tot de volgende opvatting:

Rationaliteit en irrationaliteit staan in een gespannen verhouding tot elkaar en vormen een schaal waarbinnen ieder mens zich tot de uitersten verhoudt.

3.3 More Comprehensive Understanding

In dit deel van de scriptie geven we een integraal antwoord op onze hoofdvraag. Het veranderen van bronnen van zingeving in de hedendaagse Nederlandse samenleving is hiervoor in de bovenstaande afbeelding visueel inzichtelijk gemaakt.

De horizontale as 'bronnen van zingeving' moet begrepen worden als de variatie van bronnen van zingeving op een gegeven tijdstip. Onderaan de verticale as bevinden zich de bronnen van zingeving die ten tijde van de verzuilde samenleving op collectief niveau aangeduid konden worden als ofwel religieus/spiritueel (oranje) ofwel seculier (blauw). Naarmate de tijd in de verticale as vordert, ontstaat er een grotere variëteit aan zingevingbronnen. Doordat er in de hedendaagse samenleving steeds vaker verschillende bronnen van zingeving door individuen gecombineerd worden is de scheidslijn tussen de verschillende zingevingbronnen minder sterk aanwezig dan in de verzuilde samenleving. In de afbeelding wordt dit zichtbaar in de mengkleur (groen) van het post-seculiere veld.

Het post-seculiere veld is door ons weergegeven als een heterogeen en dynamisch veld. In dit veld bestaan seculiere, religieuze en spirituele bronnen van zingeving naast elkaar. De vorm die dit veld aanneemt wordt in deze scriptie aan de hand van drie factoren verklaard: secularisering, individualisering en de spanning tussen rationaliteit en irrationaliteit. Bij de werkingen van deze factoren is er binnen het post-seculiere veld steeds sprake van een heterogeniserende en/of homogeniserende tendens (rode pijlen in het groene veld). Er kan over heterogenisering gesproken worden omdat de variëteit van bronnen van zingeving onder invloed van de verschillende factoren steeds groter wordt. Dit groeiende en dynamische aspect van het veld heeft echter ook een plafondeffect. Deze ontwikkeling kan beschreven worden als een homogeniserende tendens: bronnen van zingeving komen in dialoog tot stand waardoor er aan de variëteit een halt wordt toegeroepen.

Secularisering moet worden gezien als een overkoepelende stuwende factor die veranderingen aanbrengt binnen het post-seculiere veld. Dit fenomeen is door ons beschreven als een proces waarbij religieuze kaders hun dominante positie op individueel en maatschappelijk niveau verliezen en er nieuwe invullingen voor in de plaats komen. In de hedendaagse samenleving zien we deze ontwikkeling terug in ontkerkelijking en het opkomen van nieuw religieuze bewegingen. Dit proces verloopt niet volledig arbitrair, maar komt voort uit verschillende maatschappelijke ontwikkelingen.

Een maatschappelijke ontwikkeling die nauw samenhangt met secularisering is de individualisering van de samenleving. Individualisering is door ons gedefinieerd als het proces van het verwerven van autonomie door de moderne mens om eigen keuzes te maken die betekenisvol dienen te zijn. Deze verworven vrijheid geeft de mens de mogelijkheid om zijn zingevingsbronnen een volledig eigen invulling te geven. In het vinden van zin en betekenis van het leven is in de hedendaagse samenleving het belang van een persoonlijke zoektocht en invulling centraal komen te staan. Binnen het post-seculiere veld moet individualisering beschouwd worden als een heterogeniserende factor: de nadruk die gelegd wordt op zelfspiritualiteit zorgt ervoor dat er op het gebied van zingevingsbronnen een enorm pluralisme aan keuzemogelijkheden ontstaat.

De individuele invulling van zingevingsbronnen verliest echter aan potentie om betekenisvol te zijn wanneer deze in afzondering van de rest van het veld ontstaat. Op de grens tussen betekenisvol en betekenisloos individualisme tekent zich de gedeelde waardehorizon. Wil individualisering daadwerkelijk betekenisvol zijn, dan dient er sprake te zijn van een gedeelde waardehorizon (geel). Individualisering zoals wij het hebben opgevat heeft in deze zin ook een homogeniserende werking: ze zorgt ervoor dat er keuzes gemaakt worden en betekenis krijgen tegen een gedeelde achtergrond van dingen die ertoe doen. Zin en betekenis komen niet op zichzelf tot stand, maar altijd binnen een dialoog.

Een andere maatschappelijke ontwikkeling die nauw samenhangt met secularisering is de spanning tussen rationaliteit en irrationaliteit. De rationalisering van de samenleving heeft ertoe geleid dat niet langer het geloof, maar de rede de autoriteit wordt met betrekking tot opvattingen op de wereld. Binnen de samenleving vindt er een dialoog over waarden en betekenis plaats waarbij rationalisme de boventoon voert. Religieuze overtuigingen worden hierdoor naar de marge gedrukt en verliezen hun sociale invloed en culturele waarde. Vanuit

dit perspectief is rationalisering een homogeniserende tendens in het post-seculiere veld: verschillende soorten religieuze en spirituele zingeingsbronnen verdwijnen uit de samenleving en maken plaats voor seculiere zingeingsbronnen.

De homogeniserende werking die uitgaat van de rationalisering van de samenleving gaat samen met een heterogeniserende tendens in het veld. Voor een meerderheid van Nederland geven rationele verklaringen en seculiere zingeingsbronnen niet voldoende aangrijpingspunten om zich geborgen te voelen in hun omgang met de wereld. Zij trachten op irrationele wijze een betekenisvolle relatie met de wereld aan te gaan zonder daarbij irrationaliteit uit de weg te gaan. Naast individualisme is deze behoefte aan het irrationele voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor de ontstane variëteit aan zingeingsbronnen. Je ziet dit terug in de opkomst van nieuwe religiositeit waarbinnen religieuze media als valide instrumenten worden gebruikt om praktische en toepasbare antwoorden te verkrijgen.

Rationaliteit en irrationaliteit staan volgens ons in gespannen verhouding tot elkaar en vormen een schaal waarop ieder mens zich tot de uitersten verhoudt. Voor de mens is het niet noodzakelijk om zich uitsluitend te richten op rationaliteit dan wel irrationaliteit. Het is voor een individu goed mogelijk om zich ten opzichte van één kwestie rationeel op te stellen en ten opzichte van een andere kwestie juist weer irrationeel. Door de ontstane vrijheid die individualisering biedt is het mogelijk om steeds weer een andere plek op het continuüm in te nemen tussen rationaliteit en irrationaliteit en zich zo op verschillende manieren te oriënteren in de wereld.

In de moderne samenleving bestaan verschillende bronnen van zingeving naast elkaar. De scheidslijn tussen verschillende zingeingsbronnen is minder sterk aanwezig dan vroeger en voor individuele zingeving kunnen meerdere zingeingsbronnen tegelijkertijd aangesproken en gecombineerd worden. De verschillende plaatsbepalingen op het continuüm geven het individu de mogelijkheid om zich op een andere manier op de wereld te oriënteren. In de hedendaagse samenleving neemt in contrast tot levenslange bindingen, het aantal tijdelijke bindingen van individuen met verschillende subvelden toe. Tijdens een binding neemt een individu voor zichzelf via de beschikbare middelen iets waardevols uit het veld. Een individu kan zich bij de verbinding met een veld hier ook een middel aan toevoegen waardoor het veld zich verder ontwikkelt.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat het post-seculiere veld zich qua heterogeniteit uitbreidt. De factoren die van invloed zijn op de uitbreiding van het veld dragen zelf echter ook een limiterende functie in zich en stellen een grens aan de variatie binnen het veld

4. Evaluatie

Onze thesis kan een ambitieus onderzoeksproject genoemd worden. Levensbeschouwelijke bronnen van zingeving in de hedendaagse Nederlandse samenleving vormen een breed onderzoeksgebied dat op verschillende niveaus onderzocht kan worden. In deze evaluatie reflecteren we op ons (inter)disciplinaire onderzoeksproces en op onze resultaten. Allereerst bespreken we de concrete samenwerking en het verloop van het opstellen van de centrale vraag en het definiëren van ons onderzoeksobject. Vervolgens reflecteren we op de disciplinaire bijdrage in hun aanvullingen, tekortkomingen en onderlinge samenhang. Ten slotte besteden we aandacht aan interdisciplinaire bespiegelingen en sluiten we af met een korte conclusie.

Het samenwerkingsproces was zacht gezegd moeizaam te noemen. Hoewel de daadwerkelijke samenwerking zelf vloeiend verliep, werd ze afgewisseld met tijden zonder contact en daadwerkelijke productiviteit. Continu uitstelgedrag heeft ervoor gezorgd dat het project lange tijd in beslag heeft genomen. Gedurende het gehele project was er sprake van planning en organisatie, maar dit vertaalde zich bijna nooit in een daadwerkelijk product. De complexiteit van het onderwerp heeft bijgedragen aan dit uitstelgedrag, maar ook andere factoren speelden hier een rol. Hierbij moet opgemerkt worden dat de samenwerking niet alleen een moeizaam, maar ook een begripvol karakter heeft gehad, waarbij persoonlijke moeilijkheden en hindernissen besproken en begrepen werden.

De samenwerking vond zowel bij bespreking van moeilijkheden als bij bespreking van het project met name plaats in dezelfde fysieke ruimte. Tijdens deze bijeenkomsten werden de verschillende onderdelen en inzichten van het project uitvoerig en diepgaand besproken. Het nadeel hieraan was dat deze samenwerkingsvorm ervoor zorgde dat het project traag verliep. Er werd veel besproken tijdens momenten van samenwerking, maar weinig voortgang geboekt in het daadwerkelijke project. Om dit te verbeteren werden naarmate het proces vorderde de te bespreken inzichten voorafgaand aan de bijeenkomst individueel gestructureerd en opgeschreven. Deze inzichten hoefden vervolgens enkel nog voor de anderen verduidelijkt worden wat resulteerde in een effectievere integratie.

Het formuleren van een geschikte vraagstelling voor ons onderzoek bleek een lastige opgave. Het probleem hierbij lag in het voorkomen van een disciplinaire bias bij het behandelen van bronnen van zingeving. Om ervoor te zorgen dat we geen eenduidig religiewetenschappelijk vraagstuk behandelen hebben we ervoor gekozen te spreken over zowel religieuze en spirituele als seculiere bronnen van zingeving. Het definiëren van bronnen van zingeving is gedurende het samenwerkingsproces echter een terugkerend struikelpunt geworden. Wat betreft de definitie zaten we lange tijd niet op één lijn. We legden verschillend nadruk op de kant van de levensbeschouwelijke opvattingen, de fysieke middelen die een rol spelen in het tot stand komen van zingeving en de wisselwerking hiertussen.

Het veld van levensbeschouwelijke bronnen van zingeving waar we uiteindelijk over spraken bleek ook een lastig onderzoeksobject. Dit veld zelf bestaat op meerdere niveaus (in opvattingen en in middelen) waardoor er onduidelijkheid ontstond over waar deze bronnen gelokaliseerd moeten worden, welke factoren erop van invloed zijn en waar en hoe deze factoren precies van invloed zijn. Gedurende het proces werden we steeds opnieuw

geconfronteerd met de complexiteit van zingevingsbronnen. Dit kwam niet alleen terug bij het formuleren van de vraagstelling en de disciplinaire delen, maar ook bij het opstellen van de *common ground* en de *more comprehensive understanding*. In laatste instantie hebben we zelfs nog in de inleiding aanpassingen gemaakt om hier duidelijkheid over te creëren.

Als wetenschapper en als mens heb je van nature een bias in de omgang met de wereld. In dit onderzoek hebben we geprobeerd de invloed van de bias beperkt te houden door de eigen bias zowel individueel te analyseren als gemeenschappelijk kritisch te benaderen. Hiervoor hebben we gemeenschappelijk besproken waarom we juist voor dit onderwerp hebben gekozen. Bij ons alle drie is er een vooringenomenheid te ontdekken in de vorm van belangstelling naar de invloed en uitwerking van zingeving op individueel niveau. Om deze vooringenomenheid te beperken hebben we niet slechts onderzocht naar wat zingevingsbronnen doen op persoonlijk niveau, maar ons gericht op hoe levensbeschouwelijke bronnen van zingeving veranderen op maatschappelijk niveau en wat dit betekent voor het individu en totaliteit van de Nederlandse samenleving.

Uit onze gedeelde belangstelling voor dit onderwerp volgde een *confirmation bias*. In onze persoonlijke omgeving is de variëteit van verschillende soorten zingevingsbronnen overduidelijk aanwezig. We merkten op dat we in de loop van het onderzoek geconfronteerd werden met de hypothesen die we persoonlijk over het onderwerp hadden geformuleerd. In plaats van dat de onze resultaten onze hypothesen gaven, interpreteerden we deze aan de hand van onze persoonlijke hypothesen. Meer specifiek gingen we er van tevoren van uit dat het post-seculiere veld zowel qua omvang als qua variëteit een groeiend veld was. Uitdagende literatuur is echter niet geschuwd en conflicterende perspectieven zijn niet buiten beschouwing gelaten. Uit empirische data van ASW is uiteindelijk gebleken dat het post-seculiere veld alleen qua heterogeniteit groeit en niet zozeer qua omvang. De kwantitatieve resultaten van deze discipline hebben ervoor gezorgd dat we onze *confirmation bias* inzagen en tot een minimum beperkten.

Met uitzondering van het stuk van ASW zijn de verschillende disciplinaire delen gedurende het onderzoek beoordeeld door een disciplinaire beoordelaar. De interdisciplinaire stukken zijn niet door een externe partij beoordeeld. Om de kwaliteit van ons interdisciplinaire deel toch te waarborgen, hebben we gezamenlijk besproken wat de krachten en zwakten zijn van ons interdisciplinaire resultaat. Deze inzichten zijn vervolgens meegenomen in de evaluatie. In dit deel hebben we getracht te voorkomen dat er sprake is van disciplinaire dominantie door gezamenlijk de resultaten te bespreken en te beschrijven. Door de afwezigheid van een externe beoordelaar weten we echter niet zeker of er sprake is van een disciplinaire bias. Het had goed geweest om dit deel te laten *peer reviewen*.

De tekortkomingen in de inzichten van ASW zijn te ontdekken in de grote nadruk op kwantitatieve data. De vragenlijsten waaruit de data voortvloeit zijn niet kritisch benaderd, waardoor er sprake kan zijn van zowel overschatting als onderschatting van invloeden en sociale situaties. Om de tekortkoming in volledige objectiviteit te erkennen is er wel kort een nuance aangebracht in de uitkomsten van twee verschillende vragenlijsten over hetzelfde onderwerp. Er is echter geen nadruk gelegd op hoe andere vragenlijsten of methoden het resultaat hadden kunnen beïnvloeden. De interpretatie van de gebruikte empirische data is gebaseerd in literatuur, maar ook dit is slechts een interpretatie van de auteur van het artikel

zelf. Er is niet getracht om zelf de data te interpreteren, wat als zowel als sterk als zwak punt beschouwd kan worden.

RW maakt in haar onderzoek gebruik van inzichten uit verschillende disciplines. Deze combinatie kan een verrijking zijn doordat meerdere perspectieven de behandelde casussen konden belichten en inzichtelijk maken. Het kan echter ook een zwakte betekenen omdat de eigen discipline door het bruiklenen van inzichten uit verschillende disciplines een wat zwakkere eigen stem heeft. De eigenheid van RW ligt in het bestuderen van religiositeit als centraal onderzoeksobject. Deze focus in dit disciplinaire deel heeft een invloed gehad op nadruk die in de integratie op religieuze en spirituele zingeingsbronnen werd gelegd. Naast de specifieke focus op religiositeit, biedt de casusanalyse inzichten in specifieke gevallen die niet zonder meer generaliseerbaar zijn gebleken. De inzichten zijn slechts van toepassing in de behandelde casussen. Het heeft echter wel een diepgaander inzicht gegeven in hoe zingeingsprocessen concreet tot stand komen.

WBG is in haar onderzoek niet alleen descriptief, maar ook normatief. Enerzijds wordt geanalyseerd waar zingeving uit bestaat en anderzijds wordt gesteld dat zingeving is alleen betekenisvol tegenover een gedeelde achtergrond van dingen die ertoe doen. De spanning tussen betekenisvol en betekenisloos individualisme is continu in het disciplinaire deel van WBG aanwezig. Het is voorstelbaar dat een individu onder invloed van de cultuur van authenticiteit en expressief individualisme een eigen bron van zingeving creëert. Anderen kunnen deze creatie als betekenisloos beschouwen, maar het individu zelf hoeft dit niet zo te ervaren. Het gevaar bestaat dat WBG in haar analyse teveel gericht is geweest op hoe zingeving hoort te zijn en niet op datgene wat daadwerkelijk als zingevend ervaren wordt. Dit normatieve element heeft er in het integratieproces echter kunnen bijdragen aan het identificeren van homogeniserende tendensen.

We hebben in ons interdisciplinaire onderzoek gepoogd zo volledig mogelijk te zijn. Aan het einde van dit onderzoek moeten we concluderen dat voor een vollediger antwoord ook de psychologie betrokken had kunnen worden bij het onderzoeksgebied. Hoewel ASW en RW psychologische inzichten in hun onderzoek meenemen, missen we de diepgang met betrekking tot psychische mechanismen die deze discipline ons had kunnen geven. In relatie tot zingeingsprocessen. Naast psychologie zijn er echter ook andere disciplines die een relevante bijdrage hadden kunnen leveren aan ons onderzoek. Wij verwachten dat er invloeden zijn die een groot effect hebben op zowel de gevonden factoren als op eventuele andere factoren die betrekking zouden kunnen hebben op de vorm van het post-seculiere veld. Het geheel van potentiële effecten is groter dan de beschreven inhoud van de door ons geïdentificeerde factoren. Zo zijn potentiële invloeden, zoals het kapitalisme en haar mogelijke verband met materialisme, op aspecten van het individualisme buiten beschouwing gelaten.

Een ander punt is dat onze onderzoeksvraag geanalyseerd is vanuit een verhouding tussen mensen en zingeingsbronnen. Hierbij wordt impliciet de aanname gemaakt dat er niet sprake is van een transcendente realiteit die in deze verhouding een actieve rol speelt. Het is mogelijk dat de veranderingen van religieuze of spirituele zingeingsbronnen niet eenzijdig voortkomen uit ontwikkelingen in de maatschappij, maar ook vanuit de bronnen zelf tot stand komen. Binnen de huidige wetenschappelijke kaders bestaat er echter geen ruimte voor de aanname dat

er een transcendente werkelijkheid van invloed is op individuele ervaringen en sociale ontwikkelingen. Deze aanname is niet falsificeerbaar en valt buiten het academische discours. Daarmee toont de aanname het limiet aan van de wetenschappelijke methode: al datgene wat buiten het empirisch waarneembare valt, is niet door deze methode te verifiëren. We kunnen er hooguit naar gissen en naar verwijzen. In zoverre een transcendente realiteit daadwerkelijk zou kunnen bestaan, kunnen er twijfels geplaatst worden bij de validiteit van ons onderzoek.

Tot slot kunnen we stellen dat er in dit project een hedendaags levensbeschouwelijk veld is geschetst dat niet in deze vorm door de individuele disciplines in kaart kon worden gebracht. ASW heeft een empirische basis gebracht waardoor het post-seculiere veld in kaart kon worden gebracht, RW heeft concrete voorbeelden laten zien hoe zingeving tot stand komt en WBG heeft laten zien waar zingeving en bronnen van zingeving uit bestaan. Eenzijdige disciplinaire inzichten zijn met elkaar verbonden en de verhoudingen en wisselwerking tussen deze inzichten zijn in de integratie blootgelegd. De conflicten die in de interdisciplinaire naar voren kwamen maakten het mogelijk om een nieuw interdisciplinair inzicht te formuleren.

In ons onderzoek is het onmogelijk gebleken om alle relevante factoren te benoemen. Desondanks hebben we het idee dat we de belangrijkste factoren er toch uit hebben kunnen lichten. Op het veranderende post-seculiere veld bleken de onderling samenhangende factoren secularisering, individualisering en rationalisering en irrationaliteit van invloed te zijn. Deze factoren zijn in de *common ground* gezamenlijk gedefinieerd en bleken allen een heterogeniserende alsook een homogeniserende invloed te hebben op het veld. Onze integratie en *more comprehensive understanding* hebben we zichtbaar gemaakt door middel van een visueel model. Bij de presentatie van onze resultaten hadden we gemerkt dat het visueel inzichtelijk maken van onze resultaten bijdroeg aan het begrip ervan.

Met behulp van onze inzichten kan het post-seculiere veld geïnterpreteerd worden en kan erover gedacht worden hoe dit veld zich door zal ontwikkelen. Allereerst bestaat er de mogelijkheid dat de huidige situatie een tussenfase is die onder invloed van een homogeniserende tendens resulteert in een samenleving waarin religieuze en spirituele zingevingsbronnen geen rol meer spelen. Er bestaan echter ook aanwijzingen dat religiositeit en spiritualiteit een blijvende rol in de samenleving zullen blijven spelen en het post-seculiere veld haar heterogeniteit blijft behouden. Op wat voor manier bronnen van zingeving uiteindelijk zullen veranderen kunnen we in deze scriptie geen definitieve uitspraken doen. , Zolang individualisering een bepalende tendens in de samenleving is. zien we de huidige variatie binnen zingevingsbronnen vooralsnog niet veranderen

Zoals besproken hebben we in onze integratie slechts een aantal factoren kunnen uitgelicht die binnen het dynamische levensbeschouwelijke veld een verband aangeven. Het doel van het project om een interdisciplinair antwoord te geven op de vraag hoe bronnen van zingeving in de hedendaagse Nederlandse samenleving veranderen is desondanks gelukt. Ondanks de complexiteit en de breedte van het onderwerp zijn we er in deze thesis in geslaagd om een nieuw inzicht te formuleren. Op academisch niveau heeft deze thesis bijgedragen aan het seculariseringsdebat door inzicht te geven in de veranderende plaats van religie en spiritualiteit in de samenleving. Op maatschappelijk niveau heeft de thesis bijgedragen aan inzicht in de veranderende verhouding van de mens ten opzichte van zingeving. Het verbinden van het

empirische onderzoek van ASW met het geesteswetenschappelijk onderzoek van RW en WG heeft een nieuwe en meer alomvattende visie gegeven op de betekenis en veranderingen van zingevingsbronnen in Nederland.

5. Bibliografie

- Aupers, S., Houtman, D. (2010) *Beyond the Spiritual Supermarket. The Social and Public Significance of New Age Spirituality*. In: S. Aupers & D. Houtman (eds), *Religions of Modernity. Relocating the Sacred to the Self and the Digital*. Leiden: Brill.
- Becker, J., & de Hart, J. (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J. W., de Hart, J., & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berghuijs, J. (2014). *New spirituality and social engagement*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Bernts, A. P., Dekker, G., & de Hart, J. (2007). *God in Nederland, 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without belonging*. Oxford: Blackwell.
- Durkheim, E. (1965). *The elementary forms of the religious life*. New York: Free Press.
- Eijnatten, J. van, & Lieburg, F. van. (2005). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Faber, H., & Ten Have, T. T. (1970). *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland, tot 1960*. Assen: Van Gorcum [etc].
- Habermas, J. (2008, June 18). *Notes on a post-secular society*. Retrieved January 10, 2015, from <http://www.signandsight.com/features/1714.htm>
- Hanson, S. (1997). The secularisation thesis: Talking at cross purposes. *Journal of Contemporary Religion*, 12(2), 159-179. doi:10.1080/1353790970858079
- Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband: Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (2013). *Zwevende gelovigen: Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bakker.
- Jespers, F. (2009). Holistische spiritualiteit achter Astro TV en Chinese geneeswijzen. In F. Jespers (Ed.), *Nieuwe religiositeit in Nederland: Gevalstudies en beschouwingen over alternatieve religieuze activiteiten* (pp. 185-212). Budel: Damon.
- Jespers, F. (2009). Verkenningen en bevindingen over nieuwe religiositeit. In F. Jespers (Ed.), *Nieuwe religiositeit in Nederland: Gevalstudies en beschouwingen over alternatieve religieuze activiteiten* (pp. 9-40). Budel: Damon.
- Kim, S. (2012). Max Weber (E. Zalta, Ed.). Verkregen van <http://plato.stanford.edu/entries/weber/>
- Meyer, B. (2011). Mediation and immediacy: Sensational forms, semiotic ideologies and the question of the medium. *Social Anthropology*, 19(1), 23-39. doi:10.1111/j.1469-8676.2010.00137.x
- Meyer, B. (2012). *Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion*. Utrecht: Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht.

- Minkjan, H. (2008). Seeking Guidance from the Spirits: Neo-Shamanic Divination Rituals in Modern Dutch Society. *Social Compass*, 55(1), 54-65. doi:10.1177/0037768607086498
- Mooren, J. (2012). *Verbeelding en Bestaansoriëntatie*. Utrecht: De Graaff.
- Nietzsche, F. (1999). *De Vrolijke Wetenschap*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Nietzsche, F. (2000). *Menselijk, al te Menselijk*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Nietzsche, F. (2014). *Aldus sprak Zarathustra*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Repko, A. (2012). *Interdisciplinary Research: Process and Theory* (2nd ed.). Californië: SAGE Publications.
- Pargament, K. (2013). Spirituality as an Irreducible Human Motivation and Process. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 23, 271-281. doi:10.1080/10508619.2013.795815
- Partridge, C. (2004). *The Re-Enchantment of the West: Volume 1 Alternative Spiritualities, Sacralization, Popular Culture and Occulture*. Londen: T&T Clark International
- Possamai, A. (2009). *Sociology of religion for generations X and Y*. London: Equinox.
- Schnitker, S., & Emmons, R. (2013). Spiritual Striving and Seeking the Sacred: Religion as Meaningful Goal-Directed Behavior. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 315-324. doi:10.1080/10508619.2013.795822
- Simmel, G. (1989). *Gesammelte Schriften zur Religionssoziologie*. Berlijn: Duncker & Humblot
- Taylor, C. (2002). *De Malaise van de Moderniteit*. Kampen: Kok Agora.
- Taylor, C. (2009). *Een Seculiere Tijd*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, C. (2011). *Bronnen van het Zelf*. Rotterdam: Lemniscaat.
- [Untitled illustration of engraved stones in hand]. Retrieved December 6, 2015 from <http://amolife.com>.
- Weber, M. (1963). *Gesammelte aufsätze zur wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr.

6.Bijlagen

Tabel 1

Kerklidmaatschap en kerkgang bij kerkliden, 1970-2012 (in procenten)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2002	2008	2012
lid van een kerk	61	58	50	48	43	38	34	34	30
frequentie van kerkgang onder kerkliden:									
minstens eenmaal per twee weken	67	54	50	46	45	48	39	42	42
maandelijks of enkele keren per jaar	20	30	34	36	38	36	42	38	41
nooit	13	16	16	18	17	16	19	20	17
onder hele bevolking:									
minstens eenmaal per twee weken	.	.	.	23	20	19	14	14	13
maandelijks of enkele keren per jaar	.	.	.	24	24	24	29	28	28
nooit	.	.	.	54	56	57	58	58	59
regelmatig kerkgangers:									
rooms-katholiek	71	53	49	38	34	30	26	28	20
Nederlands hervormd	50	36	36	42	43	48	40		
gereformeerd	89	80	77	79	73	74	66		
Protestantse Kerk in Nederland								47	52

. = gegevens ontbreken.

Bron: SCP (CV '70-'12)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 38, by J. De Hart, 2014,
Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 2

De kerkgang onder kerkleden, 1970-2004 (in procenten)			
	geregeld^a	ongeregeld	nooit
1970	67	20	13
1975	53	30	17
1979	50	34	17
1980	50	34	16
1981	54	33	14
1983	43	37	21
1985	45	37	18
1986	49	35	17
1987	45	36	20
1991	43	41	17
1992	40	43	18
1993	40	42	18
1994	45	39	16
1995	41	37	23
1996	45	38	17
1997	39	37	23
1998	41	38	22
1999	29	46	24
2000	35	45	21
2002	34	49	16
2004	38	44	19

a geregeld = ten minste eenmaal per 14 dagen
ongeregeld = maandelijks of enkele keren per jaar
nooit = helemaal niet.

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970;
SCP (CV'75-'04)

Note: Adapted from Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie., p. 5, by Becker, J., & De Hart, J., 2006, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Retrieved from: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=20605&type=org>

Tabel 3

Geregelde kerkgang (ten minste eenmaal per 14 dagen) onder kerkleden naar leeftijd (in procenten)									
	1970	1975	1980	1985	1991	1995	2000	2002	2004
16-30 jaar	62	45	46	35	39	35	27	34	40
31-45 jaar	68	51	43	43	36	33	33	34	32
46-60 jaar	71	56	58	52	42	41	34	31	32
≥ 61 jaar	72	68	61	56	60	57	51	48	53

Bron: Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04).

Note: Adapted from Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie., p. 6, by Becker, J., & De Hart, J., 2006, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Retrieved from: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=20605&type=org>

Tabel 4

Geregelde kerkgang onder kerkleden naar generatie, 1970-2004
(in procenten)

	1970	1975	1980	1985	1991	1995	2000	2002	2004
geboren vóór 1930	72	61	60	57	60	58	54	54	51
1930-1944	59	52	52	47	43	47	44	46	52
1945-1959	69	45	36	39	38	35	34	30	31
1960-1988			60	37	38	35	34	40	36

Bron: *Progressiviteit en Conservatisme 1970*; SCP (CV75-'04)

Note: Adapted from *Godsdienstige veranderingen in Nederland: Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie.*, p. 6, by Becker, J., & De Hart, J., 2006, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Retrieved from: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=20605&type=org>

Tabel 5

Naar wie men gaat voor raad of steun bij een gewetensprobleem, 1966-2006 (in procenten)*

	1966	1979	1996	2006
dominee, pastor of andere geestelijke	35	18	9	10
vriend of vriendin	22	38	62	65
arts	14	20	11	9
iemand anders of geen opgave	29	24	18	16
totaal	100	100	100	100

a De vraag was: 'Stel dat u met een gewetensprobleem zit en u kunt daar thuis niet over praten, maar u wilt toch van iemand steun of raad hebben, tot wie zou u zich dan wenden?'

Bron: GIN '66-'06

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 40, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 6

Vertrouwen in kerken en religieuze organisaties, 1991-2010 (in procenten)

	onbeperkt tot veel vertrouwen						zeer weinig tot helemaal geen vertrouwen					
	1991	1998	2004	2006	2008	2010	1991	1998	2004	2006	2008	2010
allen	20	24	20	18	15	12	41	38	37	45	49	58
onder wie:												
rooms-katholiek	25	31	25	28	24	15	17	19	21	24	21	25
Nederlands hervormd gereformeerd	43	54	42				11	9	8			
Protestantse Kerk in Nederland												
geen kerklid	61	66	57				5	6	5			
buitenkerkelijk van huis uit				51	45	41				7	11	11
ex-kerklid	5	5	8	6	4	3	65	59	53	64	67	76
nominaal lid	4	5	4	4	3	1	71	66	62	74	75	83
kerks lid	5	6	10	7	4	4	63	55	46	58	62	71
kerks lid	21	27	22	22	22	13	23	24	25	28	24	28
kerks lid	46	59	49	52	45	45	7	4	6	7	9	11

Bron: SCP (CV'91-'10)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 40, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 7

De mate waarin men zich aan de regels van zijn kerk moet houden, mening onder kerkleden, mening naar kerkelijke betrokkenheid en mening naar kerkrichting, 1966-2006 (in procenten)

	1966	1971	1975	1980	1986	1991	1996	2002	2004	2006
aan alle regels houden	51	28	30	19	22	18	21	18	32	34
hangt ervan af	20	33	33	33	33	30	26	40	23	20
niet aan alle regels houden	29	38	37	48	45	52	52	42	45	46
aan regels houden:										
nominaal lid	.	.	14	10	9	9	10	7	19	21
kerks lid	.	.	38	25	27	22	25	26	41	45
rooms-katholiek	49	.	25	15	17	11	11	9	18	19
Nederlands hervormd gereformeerd	41	.	29	17	21	15	20	25		
Protestantse Kerk in Nederland	66	.	39	32	29	31	28	30	38	40

. = gegevens ontbreken.

Bron: GIN'66; SCP (Progressiviteit en Conservatisme, 1970); SCP (CV'75-'06)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 41, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 8

Onderschrijving van leerstellingen, 1985-2012 (in procenten)

	1985	1991	1996	2002	2010	2012	1985-2012
Bijbel is het woord van God	40	37	38	31	30	29	-11
leven na de dood	49	49	53	48	49	47	-2
hemel	44	41	44	40	38	37	-7
hel	16	15	18	17	18	18	+2
duivel	20	20	18	18	18	17	-2
minstens één	57	58	61	53	55	53	-4
cumulatief (alle vijf, %)	10	9	10	9	10	10	0
Adam en Eva	35	36	31	24	.	.	.
bidden is zinvol	50	47	47	39	.	.	.
religieuze wonderen bestaan		31	40 ^a	43	.	.	.

a Cijfer voor 1998.

. = gegevens ontbreken.

Bron: SCP (CV'85-'12)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 73, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 9

Vragen die hier centraal staan, met antwoordcategorieën per meetjaar, 2008-2012 (in procenten)

vraag	antwoordmogelijkheden	2008	2010	2012
De zin van het leven zul je moeten vinden in je unieke innerlijke ervaring en de ontwikkeling van je eigen vermogens.	1 sterk mee eens	42	.	43
	2 enigszins mee eens	45	.	45
	3 niet mee eens, niet mee oneens	8	.	7
	4 enigszins mee oneens	3	.	3
	5 sterk mee oneens	2	.	2
In welke mate zou u zichzelf een religieus mens noemen?	1 beslist wel religieus	.	19	19
	2 enigszins religieus	.	29	28
	3 nauwelijks religieus	.	22	24
	4 beslist niet religieus	.	30	29
Ongeacht of u zichzelf als religieus beschouwt of niet, hoe spiritueel zou u zeggen dat u bent?	1 beslist wel spiritueel	.	13	12
	2 enigszins spiritueel	.	28	31
	3 nauwelijks spiritueel	.	25	25
	4 beslist niet spiritueel	.	24	32

. = gegevens ontbreken.

Bron: SCP (CV'08,'10,'12)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 102, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 10

Zelfdefinitie als religieus en/of spiritueel, naar geloof en kerkelijke achtergrond, 2012 (in procenten)

	spiritueel (beslist spiritueel)		niet spiritueel (beslist niet)		
	beslist of enigszins spiritueel	beslist spiritueel	eigenlijk niet of beslist niet spiritueel	beslist niet spiritueel	
allen	43	(12)	57	(32)	100
beslist wel religieus	55	(34)	35	(23)	100
enigszins religieus	56	(11)	44	(17)	100
nauwelijks religieus	35	(6)	65	(28)	100
beslist niet religieus	25	(5)	75	(54)	100
atheïst	27	(4)	73	(51)	100
agnost	30	(4)	70	(36)	100
hogere macht	56	(16)	44	(18)	100
deeltijd gelovig	36	(6)	64	(36)	100
gelovig met twijfels	49	(11)	51	(24)	100
gelovig zonder meer	56	(26)	43	(26)	100
van huis buitenkerkelijk	35	(7)	65	(41)	100
ex-kerklid	40	(10)	60	(31)	100
nominaal kerklid	48	(12)	52	(24)	100
kerks kerklid	61	(27)	40	(25)	100
geen kerklid	38	(9)	62	(35)	100
rooms-katholiek	51	(15)	49	(21)	100
Protestantse Kerk in Nederland	56	(16)	44	(26)	100

Bron: SCP (CV'12)

Note: Adapted from *Bijlagen Geloven binnen en buiten verband*, p. 9, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Retrieved from: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=36791&type=org>

Tabel 11

Opvattingen van de vier religieus/spirituele typen, 2012 (in procenten)

	noch religieus, noch spiritueel (39%)	wel religieus, niet spiritueel (20%)	niet religieus, wel spiritueel (16%)	zowel religieus als spiritueel (27%)	allen
zin van het leven in innerlijke ervaring en ontwikkeling unieke eigen vermogens					
eens	87	85	94	87	88
sterk mee eens	37	37	56	47	45
niet eens, niet oneens	9	6	4	6	7
(enigszins of sterk) oneens	4	9	2	6	5
totaal	100	100	100	100	100

Bron: SCP (CV'12)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 103, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Tabel 12

Religieuze kenmerken van de vier religieus/spirituele typen, 2010-2012 (in procenten)

	noch religieus, noch spiritueel	wel religieus, niet spiritueel	niet religieus, wel spiritueel	zowel religieus als spiritueel	allen
atheïst	40	2	30	3	21
agnost	26	5	23	4	16
hogere macht	18	14	33	24	21
deeltijd gelovig	7	14	7	7	8
gelovig met twijfels	6	22	4	20	12
gelovig zonder meer	3	43	3	42	21
totaal	100	100	100	100	100
hecht aan geen van de vijf leerstellingen geloof ^a	72	29	56	20	47
aan een tot vier	27	52	43	59	43
aan alle vijf	1	19	1	21	10
totaal	100	100	100	100	100
van huis buitenkerkelijk	51	6	49	12	32
ex-kerklid	44	33	47	30	38
nominaal kerklid	4	30	3	23	14
kerks kerklid	1	31	1	35	16
totaal	100	100	100	100	100

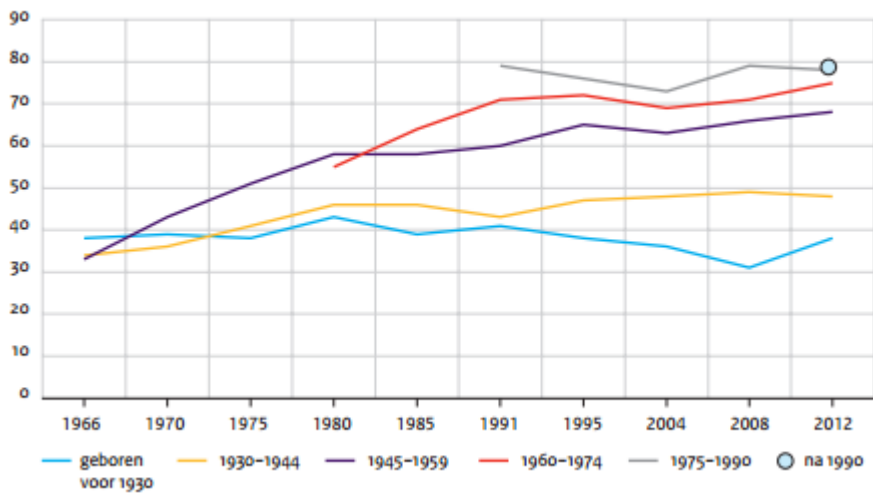
a Respectievelijk: de Bijbel is het woord van God; er is een leven na de dood; de hemel bestaat; de hel bestaat; de duivel bestaat.

Bron: SCP (CV '10-'12)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 105, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Figuur 1

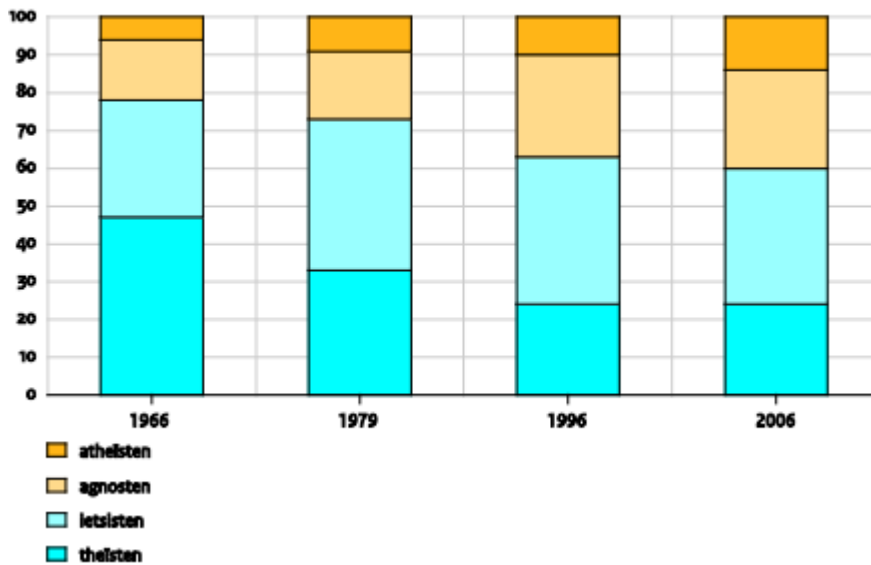
Buitenkerkelijkheid naar generatie, 1966-2012 (in procenten)

Note: Adapted from *Geloven binnen en buiten verband*, p. 52, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Figuur 2

Opvatting over het bestaan van een God of hogere macht, 1966-2006 (in procenten)

Note: Adapted from *Bijlagen Geloven binnen en buiten verband*, p. 5, by J. De Hart, 2014, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Retrieved from: <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=36791&type=org>